

МИТРОПОЛИТ ІОНАФАН (ЄЛЕЦЬКИХ)

*На молитвену пам'ять
митрополита Нікодима (Ротова)
(+ 05.09. 1976 р.)*

ТЛУМАЧНИЙ ПУТІВНИК БОЖЕСТВЕННОЮ ЛІТУРГІЄЮ СВЯТИТЕЛЯ ІОАННА ЗЛАТОУСТА

*Досвід викладення молитвословій та єктеній
українською мовою
з історико-богословським коментарем.
Євхаристологічні статті.*

*Пізнавальний посібник для православних віруючих,
слушачів церковно-практичних курсів, катехізаторів і місіонерів*

Травень, 2022 рік

ВІД АВТОРА

Кажучи коротко, Церква – це кафолічна, соборна, богозаснована, ієрархічна громада (община) православно віруючих у Христа, що звершує Святу Євхаристію. Євхаристичне зібрання є актуалізацією, продовженням Тайнї вечері.

Здійснюючи Божественну Літургію, Свята Церква спрямовує свою єдину євхаристійну молитву до Бога-Отця через Христа у Святому Дусі. Вона «словесно», тобто духовно-розумно приносить Пресвятій Животворчій Трійці (у Христі, з Христом і через Христа) євхаристійні Дари «за всіх і за вся» і з ними приносить Богу і себе. А у відповідь Громаді вірних Бог-Отець удосконалює людину через небесний Дар з Вишини – Духом Святым, в Якому живі члени Церкви мають спасительне благодатне спілкування.

Історично в основі Літургії лежить остання пасхальна Трапеза Христа з Його учнями, під час якої Спаситель встановив Таїнство Святої Євхаристії (Причащання). У Божественній Літургії «безкровно» актуалізується єдина, повна і неповторна новозавітна Жертва Христова, весь подвиг відкуплення Сина Божого. Причастям Тіла й Крові Христових обожнюються духовно-фізичний склад людини і через неї, як частини Всесвіту, Бог оновлює все створене (окрім «не сущого» зла). У досягненні цієї грандіозної онтологічної цілі і полягає суть предвічного задуму (промислу) Святої Трійці про спасіння людини.

Анафори православної Божественної Літургії, за суттю, є розвинутим Символом православної віри, патристичним розкриттям триадологічних, христологічних і сотериологічних визначень Святих Вселенських Соборів, з включенням до них згадки про пасхальну Вечерю Христа з учнями, прикладання Святого Духа на євхаристійні хліб і вино з метою їх перетворення на істинне Тіло і на справжню Кров Христови, а також проханнями про благо Церкви та її чад.

У цьому світлі всі анафори великих Вселенських Отців і Вчителів Церкви (святителів Іоанна Златоуста, Василія Великого та ін), – суть «словесні», тобто, духовно-розумні «ікони» вчення Святої Церкви про Бога, про Світ і про людину, іншими словами, православні анафори Божественної Літургії суть єдине Святе Літургійне Передання Святої Церкви Христової.

Очевидно, що без знання та розуміння змісту літургійних текстів, складених богонатхненими Отцями та Вчителями Церкви, так само як і без реальної участі в Таїнстві Євхаристії, неможливо осягнути розумом і пережити серцем всю глибину православного вчення про Христа і про спасіння людини. Разом з тим, у давніх церковнослов'янських літургійних молитвослов'ях є безліч дрібних деталей, які через «темряву» перекладу вислизують від уваги, але які є важливими для розуміння і осмисленого звершення євхаристійних священнодійств.

Ось чому і виникла ідея викласти Божественну Літургію українською мовою, забезпечивши її молитвослів'я і ектенії доступним історико-богословським коментарем. Спочатку з'явився «Глумачний путівник Божественною Літургією святителів Іоанна Златоуста та Василія Великого», а пізніше даний «Український літургікон» з коротким коментарем, які, на наш погляд, надають читачеві змогу здійснити «духовно-розумне» паломництво чином Божественної Літургії, яка, за либоким висловом Святішого Патріарха Алексія I, є живим «серцем Православної Церкви».

**«Концепция деятельности и основные направления работы Литургико-
богослужебной комиссии при Священном Синоде
Украинской Православной Церкви»**

07 июля 2009

V. О переводах богослужебных текстов

Выписка

Анализ опытов переводов раскольнических и инославных авторов (УАПЦ, УПЦ-КП, УГКЦ) показывает, что употребляемые за богослужением переводы содержат диалектизмы, полонизмы и латинизмы, многие богослужебные тексты лишены благозвучия, содержат двусмысленные слова и фразы, недопустимые в молитве.

Комиссии необходимо начать работу над созданием украинского перевода основных богослужебных текстов.

В работе Комиссии следует широко использовать уже имеющиеся опыты украиноязычного литургического творчества, например, переводы (*литургических текстов – авт.*), выполненные... архиепископом Тульчинским и Брацлавским Ионафаном.

Архимандрит Филарет (Зверев),

Председатель Литургико-богослужебной комиссии

при Священном Синоде Украинской Православной Церкви

ОДЕСЬКА
ДУХОВНА
СЕМІНАРІЯ

65038 Україна, м. Одеса,
Маячний пров., 4

т/ ф. (048) 746-35-85 (ректор),
746-88-71 (канцелярія), 7 46-83-
94 (СЗО)

www.odc.org.ua

E-mail:
seminary@ukr.net

ODESSA
TEOLOGICAL
SEMINARY

65038 Ukraine, Odessa,
Mayachniy street, 4

t/f (048) 746-35-85
(rector), 746-88-71 (office),
746-83-94 (CCD)

№ 25

Его Высокопреосвященству
Высокопреосвященнейшему Ионафану,
Архиепископу Херсонскому и Таврическому

ВАШЕ ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВО, ДРОГОЙ ВЛАДЫКА!

От лица преподавательского корпуса и студентов Одесской Духовной Семинарии
благоволите принять сердечную благодарность за переданные нашей духовной школе
Ваши труды: «Толковый Путеводитель» по молитвословиям Божественной литургии
святителей Василия Великого и Иоанна Златоуста и опыт переведения на русский язык
Великого покаянного канона преподобного Андрея Критского.

Поименованные выше Ваши труды отличают высокий богословский и филологический
уровень, в них сошлись и прекрасный слог, и доступность изложения святоотеческой
мысли.

Ваш «Толковый Путеводитель» по Божественной Литургии, несомненно, будет иметь
немалое практическое значение для учащихся духовных школ – будущих пастырей, ибо,
благодаря его появлению, они смогут успешнее усваивать и постигать красоту и смысл
православного богослужения.

От души желаем Вам, Владыка, помочи Божией в дальнейших научно-богословских
трудах. Испрашуваю Ваших святых молитв и архипастырского благословения.

Ректор семинарии архимандрит Евлогий /Гутченко/¹

¹На цей час митрополит Сумський і Охтирський (Україна).

**ЕГО ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТУ,
ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕННЕЙШЕМУ ИОНАФАНУ,
АРХИЕПИСКОПУ ХЕРСОНСКОМУ И ТАВРИЧЕСКОМУ**

Ваше Высокопреосвященство, дорогой владыка Ионафан!

От лица Библейско-богословского института св. ап. Андрея сердечно благодарю Вас за присланные нам Ваши книги (Толковый Путеводитель, Великий покаянный канон св. Андрея Критского) Позвольте выразить свое искреннее восхищение тем фактом, что Ваша архипастырская забота о Церкви Христовой выражается не только в церковно-административном управлении вверенной Вам епархией, но и в широком просветительском служении. Это происходит через издаваемые Вами книги: на Украине, в России, в СНГ и по всему миру, где живут русскоязычные православные христиане. Дело перевода богослужебных текстов на доступный и понятный верующим русский язык является в настоящее время одним из важнейших и перспективнейших направлений катехизаторской работы.

Ваши переводы, Владыка, представляют собой неоценимое познавательное пособие для всех верующих Православной Церкви: от простых прихожан, желающих лучше понять смысл церковного богослужения, до священников и епископов, которым они дают повод по-новому задуматься о глубочайшем богословском смысле православных богослужебных текстов, позволяя разносторонне и многопланово взглянуть на кажущийся известным «повседневный» текст, и раскрыть все новые и новые его духовные аспекты.

Без преувеличения можно назвать знаковым событием тот факт, что один из ведущих архиереев Русской Православной Церкви не просто благословляет подобные начинания, но и сам активно и творчески реализует их. Ваша деятельность на этом нелегком миссионерском поприще является продолжением дела свв. Кирилла и Мефодия, богослужебной Комиссии Поместного Собора 1917 г. и просветительского служения и приснопамятного митрополита Ленинградского Никодима.

Я читаю ряд курсов по исторической литургике в Библейско-богословском институте св. ап. Андрея, в Минской Духовной Академии и на богословском факультете ЕГУ в Минске, и часто сталкиваюсь с тем, что даже студенты Духовной Академии не всегда понимают значение тех или иных богослужебных текстов.

Постараюсь рекомендовать студентам Ваши книги в качестве учебных пособий, которые пригодятся им не только в учебном процессе, но и в приходской деятельности, в катехизаторской работе, а также для личного использования. Мне кажется, что Ваши переводы должны быть в библиотеке не только каждой духовной школы РПЦ, но каждого храма и церковно-приходской школы.

Наш институт был бы очень рад сотрудничеству с Вами, Владыка, в области духовного просвещения, совместных образовательных и академических проектов. Желаю Вам помочь Божьей, духовных и физических сил, апостольского рвения и архипастырской мудрости во всех областях Вашего нелегкого церковного служения. Прошу Ваших святых молитв.

Владимир Хулап,

проректор по научной работе Библейско-богословского института св. ап.

Андрея, г. Москва.²

² В настоящее время Владимир Хулап профессор, проректор по учебной работе, заведующий кафедрой церковно-практических дисциплин СПбПДА, протоиерей.

СВЯТИЙ РІВНОАПОСТОЛЬНИЙ КИРИЛ ПРО МЕТОД ПЕРЕКЛАДУ ГРЕЦЬКИХ ТЕКСТІВ

"Коли сенс у грецькій і у слов'янській мовах збігався, ми передавали вираз тим же словом, але коли вираз було розлогим або призводило до втрати сенсу, тоді, не втрачаючи сенсу, ми переводили його іншими словами. Грецька у перекладі на іншу мову ніколи не може бути передана одним і тим же засобом, і це трапляється зі всіма мовами, на які вона переводиться. Часто буває, що слово, витончене на одній мові, не таке в інший, а те, що має важливе значення на одній мові, не настільки важливо на інший. Тому не представляється можливим завжди слідувати грецького виразу, але те, що завжди повинно зберігатися, - це його сенс".³ (Цит. за *Taxuaos A. "Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян"*).

³Стосовно до російського перекладу літургійних текстів доречно згадати вислів П. П. Кудрявцева, професора Київської Духовної Академії (початок ХХ ст.), який писав: «Чому б не допустити можливості такого перекладання богослужбових молитов і співів російською мовою, за яким зберігає б внутрішній стиль цих молитов і співів? Це, звичайно, можливо, але для свого здійснення потребує і любові до справи, і літературного смаку, творчого дару. Багато потрібно справжнього релігійного натхнення для того, щоб знайти на сучасній російській мові такі слова, які проникли б у серця, звиклі до іншим словами» (Цитується за: Протоієрей Николай Балашов «На пути к литургическому возрождению», М., 2000 г., с. 127). Очевидно, що при перекладі візантійських богослужбових гімнів потрібно відома творча свобода і поетичний стиль викладу. На останньому наполягав о. Олександр Шмеман. "Більшість наших (англо)-перекладачів, - писав він, - як бачимо, забули, що основний «ключ» до богослужіння — в першу чергу естетичної, а не раціональної властивості. Літургійні тексти — не тільки твердження, богословські або морально-дидактичні, з єдиною метою висловити і повідомити думку, заповідь, знання. Вірніше, це й справді їх мета, але вона досягається іншими засобами, ніж в богослов'ї і проповіді. Естетичний елемент у богослужінні — літургійної поезії, музиці, обряді — не випадковий, а суттєво; він вкорінений у самій природі культу, так що, втрачаючи його, богослужіння перестає задовільно виконувати свою головну функцію — не просто повідомляти ідеї про Бога, але розкривати «небо на землі», приводити людину в пряме зіткнення з тією Реальністю, адекватним і дієвим символом якої буває культ. Естетична структура богослужіння в нашій літургійній традиції гранично суттєва, бо вкорінена в православному осмислення та сприйняття Церкви як явища у цьому еоні, в цьому світі прийдешнього Царства — кінцевої Реальності, яку Церква провозвіщає і не тільки провозвіщає, але і нас робить її учасниками. Звичайно, богослужіння має повчальну, або освітню функцію, можна сказати навіть, що в певному сенсі всі богослужіння є научіння, є богослов'я, є проповідь. Але научіння це не просто невіддільні і відрізняються від краси, а краса є саме його зміст і засіб повідомлення. Саме тут проблема літургійного перекладу постає у всьому своєму реальному значенні. Дві третини всіх літургійних текстів в нашій традиції складають гімни, тобто поетичні твори, призначенні для співу. Поезія ж, за визначенням, не перекладається, бо сенс її — в органічному сплетінні ладу, ритму і музики слова. Звідси перша непорушна умова (перекладу): «укласти» візантійський період в короткі стверджувальні (керигматичні) пропозиції, згрупувавши кожну навколо одного чіткого образу і пропустивши всі слова і навіть образи, які «годяться» в грецькому тексті, але руйнують англійську (і іншомовну — авт.) фразу," - підкresловав о. Олександр Шмеман. Цих, як і вищезазначених святоотцівських принципів перекладу літургійної поезії, ми і дотримувалися у цій праці, що можна простежити на прикладі полівариантного церковноруського викладу херувимської пісні.

**”ТАМ, ДЕ Є ІСТИННА ЄХАРИСТІЯ, ТАМ Є ІСТИННА ЦЕРКВА.
ТАМ, ДЕ Є ІСТИННА ЦЕРКВА, ТАМ Є ІСТИННА ЄВХАРИСТІЯ”**

Святі Отці Церкви

**КОРОТКА СХЕМА
БОЖЕСТВЕНОЇ ЛІТУРГІЇ**

(архієрейський чин)⁴

1. Проскомідія – приготування євхаристичних Дарів у жертвенику.⁵
2. Вхід єпископа у притвор і вівтар,⁶ надання “миру” общині вірних.
3. Синаксис – читання Святого Писання, повчання єпископа, вихід оглашених.
4. Перенесення євхаристичних Дарів до вівтаря та вручення їх єпископу.
5. Анафора – молитва освячення євхаристичних Дарів, прохання за Церкву.
6. Молитва за “добре” причастя (“Отче наш”).
7. Причащення вірних і подяка за нього.
8. Останнє благословення вірним і вихід єпископа й народу з храму.

⁴У стародавні часи Літургію здійснював тільки єпископ, а пізніше за його дорученням – ієрей.

⁵Спочатку проскомідія здійснювалася після синаксиса і виходу з храму т.зв. оглашених.

⁶В уявленні православних греків-візантійців, літургісаючий єпископ – це живий образ, ікона Христа. Звідси особлива пошана до єпископа:(цілування рук, урочисте облачання, потрійне кадіння архієрея під час богослужіння. Сам єпископ благословляє народ символами Св. Трійці і Христа – трикирієм і дикирієм з двома і трьома свічками і жезлом, як символом богоствановленої єпископської духовної влади для “дітоведення” до Христа.

БОЖЕСТВЕНА ЛІТУРГІЯ СВЯТОГО ІОАННА ЗЛАТОУСТА

Священик: БЛАГОСЛОВЕННЕ ЦАРСТВО⁷ ОТЦЯ І СИНА І СВЯТОГО
ДУХА ЗАВЖДИ, НИНІ І ВО ВІК,⁸ І ВО ВІЧНІ ВІКИ!⁹

Люди: Амінь¹⁰

ВЕЛИКА ЕКТЕНІЯ

Диякон: Миром¹¹ Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За Мир з Вишини¹² і за спасіння душ наших Господу помолимось.

⁷ Царство Боже – ключове поняття християнського життя та зміст Христової благовісті (Мф.4:17), аж ніяк не “потойбічний” світ, а знання Бога, любов до Нього, єдність з Ним і життя в Ньому (Ін.17:3: “Це ж є життя вічне, щоб пізнали Тебе, єдиного істинного Бога, та Ісуса Христа, Якого Ти послав”). Євхаристія – наближення та явлення Царства Божого, Небо на землі.

⁸ Во вік, во віки, до віку, навіки, надалі, навсякчас, повсякчас (- часто вживается) – значення церк. слов. «присно», яке передає незмінність та постійність чогось або когось. Виголос «Благословенне Царство Отця і Сина, і Святого Духа завжди, нині, і во вік, і во вічні віки» стверджує ідею безперервності біблійського монотеїстичного бого поклоніння для всіх створених форм відносного буття (небо, земля та преісподня) і часу (минуле, теперішнє, майбутнє). У титулатурі Пресвятої Богородиці «присно» вказує на постійність та незмінність дівственненої природи (ества) Цариці Небесної, яка перебуває після народження Нею Христа-Спасителя «приснодівою Марією».

⁹ “І во вічні віки”, слов. “и во веки веков” – гебраїзм, посилення значення слова «вік», тобто, навічно . Есхатологічний, нескінченно триваючий «майбутній вік», коли у преображеному Світі Бог буде «Всім у всьому» (1 Кор. 15:28).

¹⁰ Амінь – істина, воїстину, воїстину так. Свідоцтво істинності, словесна “печатка” молитви і Тайнства (1Кор.14:16). Ім’я Христове (Откр.3:14).

¹¹ Себто, втиші, спокої, мовчанні, у стані душевного умиротворіння. Це – заклик до духовної молитви всього зібрання. Голосна відповідь “Господи, помилуй” не передбачалася. У старовину велика ектенія складалася з “мирної” + “прохальної” ектенії виголошувалася на “літургії вірних”, а пізніше – перед “Святий Боже”. На ектеніях схиляли коліна, як нині це роблять при читанні трьох коліносхильних молитв на Вечірні першого дня Святої Трійці: “Знову і знову схиливши коліна...” і в кінці молитв: “Заступи, спаси, підведи...” За свідченням святителя Іоанна Златоуста, молитви Євхаристії також слухали, схиливши коліна: “І в молитвах, як кожний може побачити, багато сприяє народ. Так, наприклад, за біснуватих та за тих, що каються, звершуються спільні молитви священиком та народом, і всі читають одну молитву – сповнену милосердя. Так же ж само, коли випроваджуємо зі священної огорожі недостойних брати участь у святій трапезі (Євхаристії), потрібна буває інша молитва, – ми всі разом падаємо до землі, і всі разом підіймаємося”. У чині Божественної літургії святителя Іоанна Златоуста (у другій молитві вірних) читаємо: “Ми знову всією общиною (Народу) припадаємо до Тебе і Тобі молимось...” Про спосіб виголошення ектенії та молитвословій Євхаристії у древні часи див. статтю в додатку.

¹² Мир з Вишни або мир Божий (евр. “Шалом Ягве”) є феноменальним даром богоспілкування, який відкривається, як жива Присутність Божа у Царстві Небесному: (Рим.14:17): “Бо Царство Боже не їжа і пиття, але праведність, і мир, і радість у Святому Дусі”. Мир з Неба подарував Своїм учням Господь Ісус Христос, який сказав: «Мир залишаю вам, мир Мій даю вам» (Іо. 4:27). Сам Христос є мир наш. Святитель Феофан Затворник про мир Божий пише: «Вкусіння (отримання) миру Божого є теж семе, що вкусіння богоспілкування. Коли Бог зіспілкується з духом людини, тоді і миром осіняється і він. Бог є Богом миру. Спілкування з Богом буває тільки в Господі Ісусі Христі, шляхом, який містить тільки одна православна віра». Про мир Божий навчав

Люди:Господи, помилуй.

Диякон:За мир у всьому Світі,¹³ за благе стояння (*в істині*) святих Божих

Церков¹⁴ і за єднання *в них* усіх (*людей*)¹⁵ Господу помолимось.

Люди:Господи, помилуй.

Диякон:За святий храм цей і за тих, хто з вірою, благопошаною та страхом

Божим входять до нього, Господу помолимось.

Люди:Господи, помилуй.

Диякон:За великого владику і отця нашого Святішого Патріарха (*ім'я*) і за
владику і отця нашого Блаженнішого Митрополита (*ім'я*), і за владику
нашого (*високо*)преосвященнішого (*сан та ім'я місцевого архієрея*), за
достойне честі пресвітерство, Христове дияконство, за весь причет¹⁶ і за
людей¹⁷ Господу помолимось.

Люди:Господи, помилуй.

Диякон:За богохраниму країну нашу, за владу та воїнство її Господу
помолимось.

Люди:Господи, помилуй.

Диякон:За місто наше (*селище, село, обітель*), за усі міста і країни, і за тих,
хто вірою живе в них, Господу помолимось.

Люди:Господи, помилуй.

перших християн св. апостол Павел (Пил.4: 7): «І мир Божий, що вищий від усякого розуму, збереже серця ваші та ваші думки у Христі Ісусі». **Людина, яка впізнала мир Божий, відчуває Присутність Бога як Особистості, як Живу Любов і Благість Божу.** Вона відчуває повноту щастя та завершеність Всесвіту, раніше відсутню у душі гармонію. Від споглядання гармонії та Краси миру Божого (Слави Божої) людину охоплює щастя буття, непохитна впевненість у своєму особистому безсмерті та у бутті Божому, його розуму вже непотрібні «докази» буття Божого.

¹³Тут прохання, щоб не було ворожнечі між Небом та землею, між ангелами та людським родом, щоб світ службових духів (ангелів) був до нас мирним і доброзичливим. У Біблії згадуються не тільки ангели-хранителі (Діян.5:17-20: “Первосвященик же та й всі, хто був з ним і належав до саддукейської ересі, сповнилися заздрості, і наклали руки на апостолів, і вкинули їх до народної в'язниці. Але Ангел Господній вночі відчинив для них двері в'язничні, і, вивівши їх, сказав: Ідіть, і, ставши, говоріть до народу у храмі всі ці слова життя”) або ангели-примириителі (Лк.2:13-14: “І ось раптом з'явилася з Ангелом велика сила небесного воїнства, що Бога прославляли, виголошуючи: Слава Богу Вишньому, і на землі мир, у людях благовіління!”), але і ангел – винищувач (1Хронік.21:15: “І послав Бог Ангела до Іерусалиму, щоб знищити його. А коли він почав нищити, Господь побачив і пожалів про цю біду. І сказав Він до Ангела-винищувача: досить! Тепер опусти руку твою!”); про ангела безодні та губителя Аваддона (грец. “Аполліон”) див. Откр.9:11, а також Богословские Труды, №27, изд. МП, 1985, с. 323.

¹⁴“за непохитність святих Божих Церков” – моління за непохитність місцевих Церков у Христовій істині перед обличчям гонителів.

¹⁵Прохання про єднання в місцевих Церквах всіх християн. Церква Христова одна, хоча в цьому світі являє себе як Родина канонічних Помісних Православних Церков.

¹⁶ Причет церковний - це парафіяни, які заручені (причетні) до виконання деяких допоміжних обрядових дій за богослужінням в храмі: псаломщики (дяки), корогвоносці, дзвонарі, паламари тощо.

¹⁷ «за людей» – тобто за православних християн.

Диякон: За благотворне повітря,¹⁸ за рясні плоди землі та мирні часи¹⁹

Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За плаваючих, подорожуючих, недужих, страждаючих, полонених і

про спасіння їх Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Щоб позбутися нам усякої скорботи, ненависті та утисків²⁰ Господу
помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй та збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.²¹

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну владичицю нашу
Богородицю і Приснодіву Марію всіма святыми пом'янувши, самі себе й
один одного, і все життя наше Христу Богу віддамо.²²

Люди: Тобі, Господи.

МОЛИТВА ПЕРШОГО АНТИФОНУ²³

Священик: Господи,²⁴ Ти – Бог наш, могутність Якого таємнича, Слава²⁵
незображенна, милість безмежна і людинолюбство невимовне. Ти, милосердний

¹⁸ Церк. слов. «О благо(рас)творенії воздухов» - прохання про утворення і поширення на всі сторони світу повітряних потоків (вітрів) на користь землеробства і всього живого. Інші переклади: «Про дарування добродійного повітря», "Про добродійне (благоносне) повітря", "Про дарування благопотребного (благонесущого) повітря». Філологічна довідка: церк. слов. приставки «рас», «раз» утворюють дієслова зі значенням всебічності дії: развіти, разколоти, розвести. Іменник «воздух» складається з ц. слов. «дух» (вітер, грец. аер) і стародавнього прійменника «воз» (іноді «вз») зі значенням початку актуалізації (здійснення, виконання) мотивованої дієсловом дії: возблагодарити, возноситися, возводити, взолягати, взйти.

¹⁹ Йдеться про відсутність війн та ворожечі.

²⁰ За врятування православної країни і християн від усіляких негараздів, ненависті та насильства від зовнішніх ворогів (язичників, варварів та ін.).

²¹ Бог діє у Всесвіті через Свої Божественні нестворені енергії – благодать. За преподобним Серафимом Саровським, мета людського життя полягає у «стяжанні дару благодаті Духа Святого».

²² Св. Миколай Кавасила у своєму догматичному «Поясненні Божественної літургії» вчить, що в евхаристійній Жертві християни приймають від Бога життя вічне, при цьому повністю і відаючи себе Христові, згадуючи жертвовне життя Пресвятої Богородиці і святих.

²³ У старовину всі літургійні молитви та ектенії вислуховувались колінопреклоненно. Про це читайте додаток “Про древню практику виголошення ектеній”.

²⁴ Господь, грецькою “Кіріос” – Владика, себто, Той, Хто володарює. Одне з Імен Божих.

²⁵ Слава Божа – аж ніяк не проста популярність. Пророку Єзекілю на берегах ріки Ховар було явлено Славу Бога Ізраїлевого у вигляді величного та чудового образа, зітканого зі світла та вогню (Єзек.1). Херувими – опора Слави Божої, що є Священним Началом, Присутністю Божою. У святих отців (свт. Григорій Палама) Слава Божа – це та світла хмара або сяйво нестворених Божествених Енергій, яку споглядали св. апостоли в Особі Христа (грец. “енергія” – благодать). Бог є Світло і Христос є Сяйво Слави Отця. Див. Ін.1:14: “І Слово сталося плоттю, і перебувало між нами, повне благодаті та істини, і ми бачили славу Його, славу як Єдинородного від Отця”;

Владико, зглянься на нас і на святий храм цей, і, як Тобі завгодно буде, пролий багаті милості і щедроти²⁶ Твої на нас і на тих, хто молиться з нами.²⁷ **Бо Тобі належить вся слава, честь і поклоніння – Отцю і Сину і Святому Духу – нині, і во вік, і во вічні віки!**

Люди: Амінь.

ПЕРШИЙ АНТИФОН²⁸

Псалом 102

- ¹ Благослови, душа моя, Господа і все те, що в мені²⁹ – Ім'я святе Його!
- ² Благослови, душа моя, Господа, і не забувай усі благодійства Його!
- ³ Він прощає всі беззаконня Твої, зцілює всі недуги твої;
- ⁴ визволяє від тління життя твоє, вінчає тебе милістю і щедротами;
- ⁵ насичує благами бажання твоє: відновиться *v tobî*, мов орел, *юна сила* твоя.
- ⁶ Господь творить правду та суд – усім скривдженим.
- ⁷ Він показав шляхи Свої Моісею, синам Ізраїлевим – діла Свої.
- ⁸ Щедрий і милосердний Господь, довготерпливий і многомилостивий:
- ⁹ не завжди на нас гнівається і не вічно ворогує.
- ¹⁰ Не по беззаконням нашим сотворив нам і не по гріхам нашим воздав нам:

Ін.17:24: “Отче! Яких, Ти дав Мені, хочу, щоб там, де Я, і вони були зі Мною, щоб бачили славу Мою, яку Ти дав Мені”. Єство Боже (евр. Шихіна) абсолютно незображенне та неприступне. Триединий Бог перебуває в оточенні Своїх нестворених енергій, у Своїй Славі. Він почиває в Своїй свяності подібно Сонцю, що оточене сяйвом своєї ж плазми – сонячної корони. Слава Божа, за біблійним вченням, наче прикриває Шихіну Божу – незображенну сутність Бога. Слава Божа усвідомлюється, як сукупність усякої досконалості. Слава Божа є досконала Краса Божа, нестворене одягнення глибинної сутності Бога, споглядання якої сприймається, як єдине Благо. Цей стан блаженства пережили святі апостоли на Фаворі, споглядаючи хмару Слави Божої. Благодать Божа посилається Богом та діє в Церкві через святі Таїнства, особливо через Євхаристію. Причасники “одягаються” у Христа – в Передвічну Славу Отця. Нею оновлюється (освячується) весь створений світ. Єврейські равини вчили: “Там, де двома або трьома читається Тора, там Шихіна Божа серед них”. Христос повторив цю фразу по відношенню до Себе: “Там, де двоє чи троє зібрались в Ім'я Моє, там Я серед них”. Переживанням присутності чудової Слави Божої та Її оспівуванням пронизана вся Літургія Церкви.

²⁶ Церк.слов. “щедроти Божі” – благодатні, спасительні дари жертовної любові Божої до людини. («Бог всім хоче спастися і в розум істини прийти»).

²⁷ “Що з нами моляться” – “молящими с нами”. Тут молитва за всіх членів місцевої Церкви (епархії), що знаходяться у молитовному спілкуванні між собою і які, за вченням Церкви, складають єдине євхаристичне зібрання, очолюване єпископом. Можливо і ті члени общини, які після виконання єпитимії могли стояти з вірними за Літургією, але ще не отримали права на причащення. І ті, хто був відсутній на Євхаристії з поважної причини.

²⁸ Антифон – почергове (двою хорами) співання псалмів або гімнів. У будні співаються інші тексти псалмів. У дванадцяті свята – з особливими приспівами чи тропарями. Всі антифони Літургії є залишком древньої, так званої пісенної Утрені.

²⁹ “...і все те, що в мені...” – тобто серце, розум, пам'ять.

¹¹бо як високо небо над землею, так є великою милість [Господа] до тих, що бояться Його;

¹²як далеко від заходу схід, так віддалив Він від нас беззаконня наші;

¹³як отець милує синів, так милує Господь тих, які бояться Його.

¹⁴Бо Він знає створіння наше, пам'ятає, що ми – земля.

¹⁵Дні людини, наче трава; немов цвіт польовий, так вони відцвітуть.

¹⁶Пролетить над ним вітер – і немає його, і навіть місця, де він був, уже не впізнають.

¹⁷Милість же Господня – від віку до віку – з тими, що бояться Його,

¹⁸правда Його над синами синів, що зберігають завіт Його і пам'ятають заповіді Його, щоб виконувати їх.

¹⁹Господь на Небесах встановив престол Свій і Царство Його всім володіє.

²⁰Благословіть Господа всі ангели Його, міцні силою, що виконуєте слово Його, слухаючи голосу слів Його;

²¹благословіть Господа, всі воїнства Його, слуги Його, що виконують волю Його;

²²благословіть Господа всі творіння Його на всіх місцях володіння Його.

Благослови, душа моя, Господа!

МАЛА ЄКТЕНІЯ

Диякон: Знову й знову миром Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй та збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну владичицю нашу Богородицю і Приснодіву Марію зі всіма святыми пом'янувши, самі себе ѹ один одного, і все життя наше Христу Богу віддамо.

Люди: Тобі, Господи.

МОЛИТВА ДРУГОГО АНТИФОНУ

Священик: Господи, Боже наш, спаси людей Твоїх³⁰ і благослови надбання Твоє,³¹ Полноту Церкви³² Твоєї (*у єдності та миру*) збережи, освяти люблячих

³⁰У Новому Завіті Люди Божі, Народ Божий, – це ті, що вірують у Христа, вся Церква Христова.

³¹“Надбання Твоє” – те, що є придбанім, спадщина Божа (Божі Люди, в тому числі і майбутні покоління християн, святині). Див. 1Пет.1:18-19: “Возлюблені... не тлінним сріблом або золотом

благу красу Дому Твого³³ та божественною Твоєю Силою одягни їх у Славу Твою,³⁴ і не забудь на Тебе надію покладаючих. **Бо у Тебе вся Влада,³⁵** Царство,³⁶ і Сила³⁷ і Слава – Отця і Сина і Святого Духа³⁸ – нині, і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

ДРУГИЙ АНТИФОН

Псалом 145

¹Хвали, душа моя, Господа.

²Хвалитиму Господа, поки живу; співатиму Богу моєму, доки існую.

³Не надійтесь на князя, бо він є сином людським, в якому нема спасіння.

⁴Бо коли вийде дух з нього – тоді повернеться він в землю свою; того ж дня зникнуть усі задуми його.

⁵Блаженний шукаючий допомоги в Бога Іакова,

надія якого на Господа Бога свого,

⁶Хто створив небо і землю, море з усім, що в них, і вічно зберігає вірність,

⁷і творить правосуддя скривдженим, і дає хліб голодним.

⁸Господь звільняє в'язнів, Господь відкриває очі сліпим Господь піднімає пригноблених, Господь любить праведних.⁹

відкуплені ви від суєтного життя, що передане вам від отців, але дорогоцінною кров'ю Христа, як непорочного й чистого Агнця”; 1Пет.2:9-10: “...ви рід вибраний, царське священство, народ святий, люди взяті в уділ Божий, щоб сповіщати чесноти Того, Хто покликав вас із темряви до дивного Свого світла; колись не народ, а тепер народ Божий; колись непомилувані, а нині помилувані”.

³²Повнота Церкви – невидима та видима сторони церковного буття (Божественна і людська).

³³Пор.: Мф.21:13: “Дім Мій – домом молитви назветься...”

³⁴Тут прохання до Отця силою благодаті Святого Духа одягнути вірних у Христа через причастя. Слава Божа тут Сам Христос – жива Слава Отця.

³⁵“Влада” – божественне абсолютне єдиновладдя, самодержавство, автовасілія (грец.). З християнського погляду Свята Трійця і є Царство, Сила і Слава. В ній “автовасілія=самоцарственність”. “Царство”, “Сила”, “Слава” – слова-субтитули, що допомагають уникати виголошення слова “Бог” та замінювати священне Ім'я Боже, Яке не можна виголошувати даремно. Христос, коли вознісся на Небо, сів “праворуч Сили”, себто, сів праворуч Отця (Мк.14:62). Единородний Син Божий є Славою Отця (Ін.17:24).

³⁶Єрем.10:10: “Він Бог Живий та Цар вічний”.

³⁷Бог – Кріпкий, Той, Хто має опору в Самому Собі. Бог самобутній. Його Міццю стоїть та рухається весь Світ (порівняйте Дії.17:28: “Бо ми Ним живемо, і рухаємося, і існуємо...”). Могутня і спасенна сила благодаті Божої. Див. Еф.2:1-9. Порівняйте гімн “Святий Боже, Святий Кріпкий...”

³⁸За словами вселенського Патріарха Фотія “Особи Святої Трійці мають спільну дію... У Святої Трійці спільне Царство, Сила і Влада, що не тільки від нас возноситься, але й та, яку Самі Вони – Особи Святої Трійці – приймають від Самих Себе.” (Див.: Mai. Spicilegium Romanorum, t.10, Romae, 1844, p. 38-39, а також Успенский Н. Д. “Из истории молитвы “Никто же достоин””).

Господь оберігає бездомних, сироту і вдову підтримує і путь грішників руйнує.

¹⁰ Господь вовік царюватиме, Бог твій, Сіоне,³⁹ з роду в рід.

ГІМН СВЯТИЙ ТРІЙЦІ

(Можна співати як самостійний музичний гласовий твір)

Слава Отцю і Сину, і Святому Духу - і нині, і во вік, і во вічні віки! Амінь.

ЄДИНОРОДНИЙ СИНУ⁴⁰

Голос 6

Єдинородний Сину і Слово Боже, / безсмертно
сущий, / зволив спасіння заради нашого / втілитися від Святої Богородиці і
Приснодіви Марії, / незмінно вчоловічивийся, / віддавий Себе на розп'яття,
Христе Боже, / смертью смерть подолавий, / один від (*Oсиб*) Святої Трійці, /
зпрославляємий з Отцем і Святым Духом, / спаси нас!/.

МАЛА ЄКТЕНІЯ

Диякон: Знову й знову миром Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй та збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну владичицю нашу
Богородицю і Приснодіву Марію зі всіма святыми пом'янувши, самі себе ї
один одного, і все життя наше Христу Богу віддамо.

Люди: Тобі, Господи.

МОЛИТВА ТРЕТЬОГО АНТИФОНУ

Священик: Господи, ти подарував нам ці спільні та єдинодушні моління та
пообіцяв виконати прохання двох або трьох, що збираються заради Імені Твого!⁴¹

³⁹ Сіон – височина в Іерусалимі. В переносному розумінні – Церква Христова.

⁴⁰ Тропар кафедрального храму Константинополя на честь Христа-Бога, Передвічної Премудрості – Софії Божої. Тропар – один з видів церковної гімнографії, піснеспів на честь Христа, Пресвятої Богородиці або святого.

Ти і нині здійсни прохання рабів Твоїх до спільногого нашого блага, подаючи у цьому житті пізнання Твоєї істини і у Майбутньому *Bizi*⁴² життя вічне даруючи.

Бо Ти – Бог благий і людинолюбний, і Тобі ми славу воздаємо – Отцю і Сину і Святому Духу – нині, і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

ТРЕТИЙ АНТИФОН

**У ЦАРСТВІ ТВОЄМУ, ПОМ'ЯНИ НАС, ГОСПОДИ,
КОЛИ ПРИЙДЕШ У ЦАРСТВО ТВОЄ!⁴³**

Блаженні⁴⁴ вбогі духом,⁴⁵ бо в них є Царство Небесне.

Блаженні плачучі, бо вони будуть втішенні.

Блаженні милуючи, бо вони успадкують землю.

Блаженні голодні і спраглі правди, бо вони насятяться.

Блаженні милостиві(ї), бо вони помилувані будуть.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога бачатимуть.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

Блаженні вигнані за правду, бо у них є Царство Небесне.

Блаженні ті, кого зневажатимуть і гнатимуть,

і обмовлятимуть злим словом Мене ради.

Радійте й веселіться, бо велика нагорода вам на Небесах.

⁴¹ Див. Мф.18:19-20: “Істинно також кажу вам, що коли двоє з вас на землі погодяться просити про всяке діло, то чого б вони не попросили, буде їм від Отця Мого Небесного, бо, де двоє чи троє зібрани в ім’я Мое, там Я серед них”.

⁴² Майбутній Вік – безкінечно тривале буття преображеного (новленого) Світу, де Бог буде Всім в усьому.

⁴³ В деяких перекладах Євангелія слова розбійника викладені так: “Коли Ти знову прийдеш як Цар”, тобто, коли Христос з’явиться одягненим в Свою царську, могутню велич і Славу, які побачать усі. У Синодальному перекладі див. Лк.23:42-43: “...пом’яни мене, Господи, коли прийдеш у Царство Твоє! І сказав йому Ісус: істинно кажу тобі, нині будеш зі Мною в раю”.

⁴⁴ Слов. “блаженство” походить від слова «благо» – найвища духовна есхатологічна цінність, що передбачає спілкування з Абсолютним Благом, Яким є Бог. Порівняйте Мф.19:17: “Він же сказав йому: чому називаєш Мене благим? Ніхто не благий, крім одного Бога”. Справжнє блаженство поза Богом неможливе.

⁴⁵ Вбогі духом – це люди, душа яких відчуєна від наживання багатства та здобування земної слави. У давньоєврейському суспільстві був цілий клас “вбогих духом”. Можливий варіант перекладу: “Блаженні вбогі, бо їх душа успадкує Царство Небесне”. Виділене жирним шрифтом відноситься, як рефрен, до всіх заповідей блаженства.

МОЛИТВА ВХОДУ ДО СВЯТИЛИЩА

Священик: Господи, Боже наш! Ти наповнив небеса упорядкованими воїнствами⁴⁶ ангелів і архангелів⁴⁷ на служіння Твоїй Славі! Звели ж, Владико, аби з нашим входом (*до святилища*)⁴⁸ відбувся і вхід святих Твоїх ангелів, щоб нам співслужити і разом прославляти Твою Славу. **Бо усім належить воздавати** Тобі славу, честь і поклоніння – Отцю і Сину і Святому Духу – нині, і во вік, і во вічні віки! Амінь.

Диякон: Премудрість! (*Увага!*). Прямуймо!

Клірики: Прийдіть і вклонимось, і припадемо⁴⁹ Христові !

Спаси нас, Сину Божий, воскреслий з мертвих,
що співають Тобі “Алилуя!”.

МОЛИТВА ТРИСВЯТОГО ПІСНЕСПІВУ

Священик: Боже Святий! Ти серед святих почиваєш, Тобі серафими трисвятою піснею прославляють та херувими славословлять, Тобі вклоняються всі Сили небесні, Ти все суще покликав з небуття до буття, створив людину по образу Твоєму і подобою, прикрасив її всіма Твоїми дарами, і коли вона просить, подаєш їй премудрість і розуміння. Ти грішника не відкидаєш, даючи йому спасіння через покаяння. І нас, Твоїх немічних і непридатних рабів, Ти удостоїв і нині стояти перед славою Твого Жертвенника, щоб віддати приналежне Тобі поклоніння та славослов'я⁴⁹. Прийми, Владико, з вуст нас, грішних, трисвяту пісню і відвідай нас милосердям Твоїм, прощаючи нам усі гріхи – вільні й невільні, освячуючи наші душі і тілеса. І дай нам оновленими служити Тобі у всі дні життя нашого, молитвами святої Богородиці й усіх святих, які від початку віку були благозавгодними Тобі. **Бо Ти є Святий, Боже наш, і Тобі славу воздаємо –** Отцю і Сину і Святому Духу – нині і во вік, і во вічні віки.

Люди: Амінь.

⁴⁶ Церк. слов. «чинами ангелів». Чин (грец. “таксіс”) – упорядкований стрій, згідно ієрархічної системи (наприклад, у військових).

⁴⁷ «Воїнство небесне» у семітичній мовній системі означає лад світил. Древні іудейсько-християнські передання допускали зв’язок світлоносних ангелів з планетами за ознакою стрункості, розміреності, стрімкості руху. Архангела Гавриїла часто поєднували з Місяцем, Рафаїла з Меркурієм і таке інше. В тлумаченнях святих отців “небесні світочі” – це ангели. Про ангелів читайте: БТ, №27, вид. МП, 1985, с. 325-327. Богослов’я нараховує дев’ять ангельських чинів: серафими, херувими, престоли (трони), господства, сили, владі, начала, архангели, ангели. Але справжнє їх число відає один тільки Бог.

⁴⁸ Урочистим входом єпископа з народом з просторого притвору (нартексу) до центрального нефа храму власне і починалося в древні часи богослужіння Євхаристії. При цьому співали гімн “Прийдіть, вклонимось...”

⁴⁹ У давнину молитви євхаристії і ектеній слухалися вірними колінопреклонно.

ТРИСВЯТЕ СЛАВОСЛОВ'Я

Люди: Святий Боже, Святий Кріпкий,⁵⁰ Святий Безсмертний, помилуй нас!⁵¹ (*Тричі*).

Слава Отцю і Сину і Святому Духу – і нині, і во вік, і во вічні віки! Амінь.

Святий Безсмертний, помилуй нас!

Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!

Диякон: Увага! Прокімен... (*виголошується прокімен*)

Далі апостольське читання та спів Алилуарію

МОЛИТВА НА ЧИТАННЯ СВ. ЄВАНГЕЛІЯ

Священик: Просвіти серця наші передвічним Світлом Твоєї Божественної Премудрості, Владико людинолюбний, і відкрий очі нашого розуму для пізнання Твого Євангелія. Вклади в нас страх перед Тобою, щоб не порушувати спасительні Твої заповіді і відбити *ним* усі життєві спокуси, щоб провадити життя духовне, думаючи і виконуючи *лише* те, що благозавгодно Тобі. **Бо Ти, Христе Боже, є Оновленням душ і тілес наших, і Тобі славу воздаємо із беззначальним Твоїм Отцем і всесвятым, і благим, і життетворчим Твоїм Духом нині і во вік, і во вічні віки.**

БЛАГОСЛОВЕННЯ ДИЯКОНУ НА ЧИТАННЯ ЄВАНГЕЛІЯ

Диякон: Благослови, владико, благовісника святого апостола і євангеліста (*Матвія, Марка, Луки, Іоанна Богослова*).

Священик: Бог, молитвами святого славного і всіма хвалимого апостола і євангеліста (*Матвія, Марка, Луки, Іоанна Богослова*), хай дастъ тобі слово, благовістуючому, щоб силою *благодаті* великої⁵² поповнити *проповідь Євангелія*⁵³ улюбленого Сина Свого, Господа нашого Ісуса Христа.

⁵⁰Тобто, твердий, непохитний, вірний, Той, на Якого можна покладатися.

⁵¹Спів ангелів на небі: “Святий Бог! Святий Кріпкий! Святий Безсмертний!” “Помилуй, нас!” – співаємо з ними на землі й ми, грішні люди.

⁵²Тут побажання диякону сили Божої сповіщати Євангеліє (див. Діян. 1:8 «... але ви приймете силу, коли зайде на вас Дух Святий; і будете Мені свідками в Єрусалимі та по всій Юдеї і Самарії та навіть до краю землі»; 1 Кор. 2:4-5: «І слово мое й моя проповідь не в словах переконливих

Диякон: Амінь. Премудрість! (*Увага!*).

Станьмо добре (благовидно)!

Вислухаємо святе Євангеліє!

Священик: Мир всім!

Люди: І духові твоєму!

Диякон: Від (*Матвія, Марка, Луки, Іоанна*) святого Євангелія читання.

Люди: Слава Тобі, Господи, слава Тобі!

Диякон: Слухаймо!

Священик: (*після читання*) Мир тобі, благовіствуючому⁵⁴.

ЕКТЕНІЯ УСЕРДНОГО МОЛІННЯ⁵⁵

Диякон: Мовимо всі від всієї душі і всім розумом нашим мовимо всі! ⁵⁶

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Господи, Вседержителю, Боже отців наших, молимось Тобі: почуй нас і помилуй.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Помилуй нас, Боже, великою Твоєю милістю, молимо Тебе: почуй нас і помилуй.

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: За великого владику і отця нашого Святішого Патріарха і Предстоятеля Православної церкви всієї Руси (*ім'я*), і за владику і отця

людської мудрості, але в доказі духа та сили, щоб ваша віра була не в мудрості людській, але в силі Божій».

⁵³Тобто явити (продовжити) виконання заповіді Спасителя: Мк. 16:15 «Ідіть по всьому світу і проповідуйте Євангеліє всьому створінню».

⁵⁴В даному контексті “Мир тобі!” означає “будь у спокої”, відпочивай. “Мир тобі!” – усне побажання завершення читання Євангелія або Апостола, через відсутність у старовину поділу тексту Святого Письма на розділи та вірші (не треба плутати цей виголос зі священним обрядом побажання общині Миру Божого (у розумінні Шалом), наприклад, з Горнього місця).

⁵⁵Ектенія посиленого моління. Виголошувалась під час літійних процесій містом поза храмом. У побуті називалась вона ще замовною ектенією, оскільки в ній читались диптихи імператора, вставлялись прохання за відвернення лиха (землетрусів, епідемій, нашестя варварів та ін.).

⁵⁶Це заклик до зосередженості молитви «в собі» душою і до прагнення всіх помислів розуму в горне Царство, згідно з вченням св. ап. Павла: “Буду молитися духом, а й розумом” (1 Кор.14:15), а також: «Шукайте горняго, де Христос сидить праворуч Бога; про небесне помишляйте, а не про земне. Бо... життя ваше поховане з Христом у Бозі...» (Колос. 3, 1-4). І, згідно біблійному псалму 46,7-8: «Співайте Богові... розумно».

нашого (*ім'я*), Блаженішого Митрополита Київського в всієї України, і за владику нашого (Високо)Преосвященнішого (*ім'я та сан спархіального архієрея*), за достойне честі пресвітерство,⁵⁷ Христове дияконство, за весь причет церковний⁵⁸ і за людей,⁵⁹ Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: Ще молимось за Богом храному країну нашу, за братів в сестер наших у владі сущих, і за воїнство її, щоб жити нам мирно, тихо,⁶⁰ свято і благочестиво.

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: Ще молимось за братів наших – священиків, священномонасів і за все у Христі братерство наше.⁶¹

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: Ще молимось за блаженноспочилих і незабутніх святіших патріарсів православних, за спочилих будівничих святого храму цього (*обителі цієї*) та за усіх, раніше спочилих православних, – тут і повсюди погребенних.

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: Ще молимось за милість, життя, мир, здоров'я, спасіння, благовоління, прощення і позбавлення гріхів рабів Божих – братів святого храму цього (*обителі цієї*).

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

Диякон: Ще молимось та тих, хто плоди приносить і добро творить у святому храмі цьому, за всіх, хто трудиться й опікується бідними⁶², за співаючих і за

⁵⁷ Церк.слов. “о честном пресвитерстве” – за високоповажних священиків.

⁵⁸ „За весь причет”, тобто, за церковнослужителів: чтеців, іподияконів.

⁵⁹ Церк.слов. “и людех” – тобто, за членів громади.

⁶⁰ Тобто, спокійно, без кривавих повстань, заворушень, без бунтів натовпу або військових заколотів.

⁶¹ Довго монахи ухилялися від прийняття духовного сану. Першим на Сході монахом-священиком став преподобний Сава Освячений (+532). Спільножиттєве монашество виникло у IV ст. від Р.Х. і проявило себе в історії Церкви ревним, твердим захисником православної віри. Багато монахів були гнані та тортуровані від еретиків (наприклад, у добу іконоборства преподобний Феодор Студит і багато ін.). Тому стали возносити особливі прохання за монахів-священиків і за членів монашеських общин православних монастирів. За влучним виразом митр. Московського Платона (Левшина): “Монашество – це та “суха” палка, на якій тримається жива виноградна лоза Церкви Христової”. В Іерусалимському Патріархаті всі священики-монахи і священики-іноки, які служать при Гробі Господньому, складають древнє Братство Гробу Господнього, що зберігається й донині.

⁶² “Що піклуються про бідних” (церк.слов. “труждающиеся”) – це члени середньовічних церковних братств так званих гробокопальників, що даром здійснювали поховання бездомних та бідних (у печерах Києво-Печерської Лаври почивають св. мощі преп. Марка Гробокопателя).

всіх, хто предстоїть *Тобі* у святому храмі цьому⁶³, дождаючих від Тебе великої і безмежної милості⁶⁴.

Люди: Господи, помилуй (*тричі*).

МОЛИТВА УСЕРДНОГО МОЛІННЯ

Священик: Господи, Боже наш! Прийми усердні моління рабів Твоїх і помилуй їх з безмежної Твоєї милості, і дари Твої⁶⁵ низведи на них і на всіх людей Твоїх, які чекають від Тебе великої милості й щедрот Твоїх. **Бо Ти – Бог милостивий і людинолюбний, і Тобі славу воздаємо – Отцю і Сину і Святому Духу – нині і во вік, і во вічні віки.**

Люди: Амінь.

СКТЕНІЯ ЗА СПОЧИЛИХ

Диякон: Помилуй нас, Боже, за великої Твоєї милості, молимось Тобі, почуй нас і помилуй.

Люди: Господи, помилуй (*тричі тут і надалі*).

Диякон: Ще молимось за упокойння душ заснулих рабів Божих (*імена*) і щоб простилися їм усякі прогрішння вільні і невільні.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Ще молимось, щоб Господь Бог оселив душі їх там, де праведні спочивають.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Милості Божої, Царства Небесного і прощення гріхів їх у Христа, безсмертного Царя і Бога нашого, просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Господу помолимось!

⁶³Ті, що творять добро – благодійники, які безоплатно (часто таємно) жертвують на потреби храму і бідних. Спасенне значення та вчинок благодійника визначається його метою: здійснення його не заради слави або зиску, а виключно заради любові до Христа та для виконання Його заповіді любові до близького, а також на знак каяття чи вдячності Богу.

⁶⁴Багата милість Божа – це всебічна, різноманітна, всеосяжна допомога Божа.

⁶⁵Церк. слов. “щедроти Божі” – благодатні, спасительні дари жертовної любові Божої до людини. («Бог всім хоче спастися і в розум істини прийти»).

МОЛИТВА ЗА СПОЧИЛИХ⁶⁶

Священик: Боже духів і всякої плоті! Ти смерть подолав і диявола силу зруйнував і життя Світові Твоєму дарував! Сам, Господи, упокій душі заснулих рабів Твоїх (*імена*) у місці радісному, у місці квітучому, у місці відради, – там, де є спокій, звідки втекли хвороба, печаль і зітхання. Всі прогрішння, що скоїли вони словом, ділом або в думках,⁶⁷ Ти, як благий і людинолюбний Бог, прости, бо немає людини, яка б жила і не згрішила. Ти один без гріха, правда Твоя – правда навіки і слово Твое – істина.⁶⁸

Бо Ти, Христе Боже, є Воскресіння, Життя й Спокій заснулих рабів Твоїх (*імена*) і Тобі славу воздаємо із беззначальним Твоїм Отцем і всесвятым і благим, і життєтворчим Твоїм Духом – нині і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

ГОЛОВОПРЕКЛОННА МОЛИТВА⁶⁹

Священик: Господи, Боже наш, що на Вишині живеш⁷⁰ і на смиренне споглядаєш! Ти, що зіслав спасіння людському роду через Єдинородного Сина

⁶⁶Ін.5:27-30: “І дав Йому владу здійснювати й суд, бо Він є Син Людський. Не дивуйтесь цьому, бо настає час, коли всі, хто в гробах, почують голос Сина Божого; і встануть ті, що робили добро, для воскресіння життя, а котрі творили зло – для воскресіння суду. Я нічого не можу творити Сам від Себе. Як чую, так і суджу, і Мій суд справедливий; бо не шукаю Моєї волі, але волі Отця, що послав Мене”.

⁶⁷Помисел (грецьк. «прилог») – «безсловесне», підсвідоме тяготіння, навіянє в ум зовні бісами. Наслідком прилога є т.зв.«прираження», тобто усвідомлення розумом помисла і зосередження на ньому, потім появлення гріхового образа і поневолювання йому падшої волі, згода волі на гріх і, на кінець кінців, втілення “словесного” образа у гріховну дію. Духовна боротьба з гріховними помислами є основою подвижнического святоотеческого досвіду (чит. «Добротолюбіє»).

⁶⁸Ін.17:17: “Отче Святий! Освяти їх істиною Твоєю; слово Твое є істина”. Див. також Ін.14:6: “Ісус сказав... Я є путь, істина і життя. Ніхто не приходить до Отця, як тільки через Мене”.

⁶⁹Головопреклонна молитва – древня заміна звичаю покладання руки єпископа на кожного, хто молився, перед виходом його з храму (звідси і звичай цілування хреста по закінченні літургії). На літургії – три главопреклонні молитви: 1) для оглашених, 2) для вірних, які не причащаються (після “Отче наш”). Саме для останніх диякон виголошує “Глави ваші... схиляй” замість “Глави наші...”; і 3) для виходу з храму причасників (заамвонна молитва), на якій диякон не випадково стойті зі схиленою главою.

⁷⁰Пор. Дан.14:25: “Даниїл сказав: Господу Богу моєму покланяюсь, тому що Він Бог живий”. За о. Павлом Флоренським, етимологічно слов’янське слово “Живий” походить від санскритського слова, що означає буквально “Той, Хто дихає, Той, Хто живе, Той, Який Є = Який Єстина=Істина”. Інакше кажучи, Той, Який є справжнє Буття. Пор. відповідь Христа під час взяття під варту римським воїнам: “Хто Ти?” – “Аз Єсмь”. Про етимологію слова “істина” читайте: Священик Павел Флоренский. Столп и утверждение Истины. Изд. Лепта, Москва, 2004, с.13-17.

Твого і Бога, Господа нашого Ісуса Христа!⁷¹ Споглянь на рабів Твоїх, оглашених,⁷² що схилили перед Тобою глави свої, і сподоби їх у благозручний час через Купіль Відродження⁷³ звільнення від гріхів⁷⁴ та Одягу Безсмертя,⁷⁵ з'єднай їх у Святій Твоїй Соборній і Апостольській Церкві і прилучи їх до вибраного Твого стада. **Щоб ми разом славили⁷⁶ вседостойніше⁷⁷ й величніше Ім'я Твоє – Отця і Сина і Святого Духа – нині і во вік, і во вічні віки!**

Люди: Амінь.

ЄКТЕНІЯ ВІРНИХ⁷⁸ ПЕРША

Диякон: Оглашенні, удалітесь!⁷⁹

Щоб ніхто з оглашених! Тільки вірні!

Знову й знову миром Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй і збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Премудрість (*Найвища увага!*)⁸⁰

МОЛИТВА ВІРНИХ ПЕРША

Священик: Благодаримо Тебе, Господи, Боже *небесних* Сил, бо Ти сподобив нас і нині стояти перед святым Твоїм Жертвеником, припасти до милосердя Твого,

⁷¹Див. Ін.3:16: “Бо так возлюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне”.

⁷²Оглашенні – учні багаторічних катехизичних курсів, що готувалися до прийняття святого Хрещення.

⁷³Гал.3:27: “Всі ви, що в Христа хрестилися, у Христа одягнулися”. Пор. Тит.3:5: “Він спас нас не по ділам праведності, які б ми створили, а за Своєю милістю через купіль відродження й обновлення Святым Духом”.

⁷⁴Ін.2:2: ”Він є умилостивлення за гріхи наші, і не тільки за наші, але й за гріхи всього світу”.

⁷⁵Одяг (шати) безсмертя – євхаристичні Тіло та Кров Христові. Див. Ін.6:56: “Хто плює Мою споживає і п'є Мою кров, той в Мені перебуває, і Я в ньому”. Порівняйте з церковним гімном Хрещення: “Ті, що в Христа хрестилися, в Христа одягнулися”.

⁷⁶Оглашенні до прийняття св. Таїнства Хрещення не мали права стояти на Літургії вірних і причащатися.

⁷⁷Слов. “пречестное” – достойне вищої пошани і честі.

⁷⁸Вірні – це хрещені християни, які користувалися в общині всіма правами свого статусу і яким дозволялося причащатися.

⁷⁹Тут оглашенні виходили з храму і прямували у притвор або інші приміщення для катехізації.

⁸⁰Грецькою “Софія!” Виголос, що вказував на щось надзвичайне, важливe, мудре. Перекладають, як “Послухаємо Мудрість!, Увага, почуємо Мудрість!”.

благаючи прощення наших гріхів і людського невідання⁸¹. Прийми, Боже, молитву нашу, зроби нас гідними приношення Тобі і молитв, і зітхань, і безкровних Жертв за себе і за весь народ Твій. І яви нас, поставлених на це Служіння силою Духа Твого Святого, у свідченні чистої совісті, неповинно та безперешкодно приклікати Тебе у всякий час і на всякому місці⁸², щоб, почувши нас, Ти був би нам милостивим безмежним щиро сердям Твоїм. **Бо Тобі належить вся слава, честь і поклоніння – Отцю і Сину і Святому Духу – нині і во вік, і во вічні віки!**

Люди: Амінь.

СКТЕНІЯ ВІРНИХ ДРУГА

Диякон: Ще і ще миром Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За Мир з Вишнини і за спасіння душ наших Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За мир у всьому Світі, за блаженне стояння (*в істині*) святих Божих Церков і за єднання (*в них*) всіх (*людей*), Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За святий храм цей і за тих, хто з вірою, благопобожністю і страхом Божим входять до нього, Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За спасіння від усіх бід, ненависті та утисків Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй та збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

⁸¹“прощення наших гріхів і людського (ό λαός) невідання (Закону Твого)” – (церк. слов. “о людских неведених”) – легковажні, сповнені релігійного невігластва вільні чи невільні дії у слові, ділах чи намірах розуму (в помислах), які допускаються групою людей, через нехтування чи незнання Божого Закону, або у стані афекту, і які об’єктивно ведуть до гріховної мети або дурного результату; колективне (суспільне) діяння, здійснене всупереч голосу розуму, серця, совісті, у гніві (напр., відступлення або забуття Бога, невиконання суспільством релігійних приписів, схилення в ересі, розколи, слідування язичницьким забобонам, масова віра у долю, рок, реїнкарнацію, гадання, спіритизм, технологічні марновірства, демонологізація технічних досягнень, віра у магію чисел та символів), пряме ідолопоклонство (напр., обожнювання планет та явищ природи, космосу) чи побічне (астрологія, уфологія), як такі, що порушують 1 і 2 заповіді Декалогу. Порівняйте Повтор.6:4-6: “Слухай, Ізраїль: Господь, Бог наш, Господь один є. І люби Господа, Бога твого всім серцем твоїм, і всією душою твоєю, і всіма силами твоїми. І хай будуть слова ці, які Я сьогодні заповідаю, в серці твоєму (і в душі твоїй)”.

⁸²Ін.16:23: “Істинно, істинно кажу вам: чого попросите Отця в Ім’я Моє, дасть вам”. Пор. Ін.14:13-14: “І якщо щось попросите у Отця в Ім’я Моє, то зроблю, хай прославиться Отець у Сині. Якщо щось попросите в Ім’я Моє, Я то зроблю”.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Премудрість! (*Найвища увага!*)

МОЛИТВА ВІРНИХ ДРУГА

Священик: Всемилостивий і людинолюбний Боже! Ми знову і багато раз припадаємо до Тебе⁸³ і Тобі молимося: зглянься на наші молитви і обмий наші душі й тілеса⁸⁴ від усякої плотської і духовної скверни, і даруй нам безвинне та неосудне стояння перед святым Твоїм Жертвеником. Даруй, Боже, і всім, хто молиться з нами,⁸⁵ успіху в житті і вірі, і в духовному розумінні. Дай тим, хто завжди з трепетом і любов'ю служать Тобі, безвинно та неосудно причаститися святих Твоїх Тайн і успадкувати Твоє Царство. **Щоб під державною владою Твоєю завжди хранимі,**⁸⁶ Тобі **ми** славу воздавали – Отцю і Сину і Святому Духу – і нині, і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

МОЛИТВА ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ

Священик: Ніхто із тих, хто пов'язаний плотськими хотіннями й пристрастями,⁸⁷ не достойний приходити (*у Твій храм*) і стояти перед Тобою, Царю Слави, щоб служити Тобі, бо служіння Тобі (*у Тайні Євхаристії*) настільки величне і святе, що є страшним і для небесних Сил!⁸⁸ Однаке Ти, заради невимовного і безмежного Твого людинолюбія, безперемінно⁸⁹ і незмінно⁹⁰ вочоловічився⁹¹ і

⁸³Колись усі ектенії та молитвослов'я літургії промовлялися вголос під час загального колінопреклоніння народу. Дивіться статтю “Про древню традицію...”

⁸⁴У старовину іподиякони розносили чащі зі святою водою між рядами віруючих для обмивання та освячення всіх п'яти почуттів. У дворах храмів споруджувалися басейни або фонтани зі святою водою. Залишок звичаю – обмивання рук ієреїв на літургії та стояння іподиякона із чашею з водою біля царських врат до херувимської пісні на хіротонії.

⁸⁵“хто молиться з нами” – члени інших общин епархії (діоцезії), що знаходяться у молитвеному спілкуванні з єпископом діоцезії. Можливо, це вірні, що були відсутні у храмі з поважної причини або ті члени общини, які відповідно до древньої покаянної дисципліни, хоча й виконали епітимію, але ще не отримали від єпископа дозволу причащатися з вірними. (У пізніші століття, спостерігаючи недбалість багатьох вірних до причащення, святитель Іоанн Златоуст вигукне: “Даремна (євхаристична) Жертва наша: ніхто не причащається!”).

⁸⁶Православні візантійці вірували, що вони – піддані Христа та громадяни Небесного Царства (2Кор.5:1-2).

⁸⁷Порівняйте великі тексти Гал.5:19-24: “Діла плоті відомі...” та Рим.8:7: “плотські мудрування є ворожнеча проти Бога...”

⁸⁸Ангельські чини.

⁸⁹Син Божий втілився “нерухомо”, тобто не покидаючи Отця і Небес, перебуваючи Своїм Божеством всюди і залишаючись другою іпостассю Святої Єдиносущності і Нероздільної Трійці.

⁹⁰Незмінно – цебто, не змінюючи Свою божественну природу, як Сина Божого.

став нашим Первосвящеником,⁹² і, будучи Владикою всіх, заповідав⁹³ нам звершувати священнодійства цієї безкровної Жертви. Ти один, Господи, Боже наш, володієш усім, що на Небі й на землі, Ти один сидиш на херувимському престолі,⁹⁴ володарюєш серафимами і царюєш над Ізраїлем. Ти – Єдиносвятий і серед святих почиваєш! Тому молю Тебе, єдиноблаженого і благоуважного: споглянь на мене, грішного та непридатного раба Твого, і очисти мою душу і серце від совісті лукавої.⁹⁵ І мене, силою Духа Твого Святого одягнутого у благодать священства,⁹⁶ приготуй до гідного стояння перед цим Святым Твоїм жертвеником⁹⁷ і до звершення священнодійств (*Таїнства*) святого і пречистого Твого Тіла і чеснішої Крові. Бо до Тебе приходжу і, схиляючи вию⁹⁸ мою, благаю Тебе: не відверни від мене Лиця Твого і не відлучи з дітей Твоїх, але сприяй, щоб ці Дари, що нині приносяться мною, грішним і непридатним рабом Твоїм, були благоприхильно прийняті Тобою. **Бо Ти приносиш і приносишся, приймаєш і роздаєш (*Себе*), і Тобі ми славу воздаємо з беззначальним Твоїм Отцем, і пресвятым і благим і життетворчим Твоїм Духом нині і во вік, і во вічні віки.**

Амінь.

ХЕРУВИМСЬКА ПІСНЯ

Переклади під музику Херувимської пісні №7 Дмитра Бортнянського

1. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладемо піклування. Щоби нам Царя всіх прийняти з ангельськими, невидимо списоносними чиньми. Алилуя.
2. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське в і д к л а д е м о (геть відкиньмо) піклування. Щоби нам Царя всіх (у Славі) прийняти, бо йде до нас невидимо у сонмах (у колі) ангельских чинів. Алилуя.

⁹¹ В іпостасі Христовій божественна природа Сина Божого не зазнала ніяких змін, змішування чи розділення.

⁹² Єср.4:14: “Оточ, маючи Первосвященика великого, що пройшов небо, Ісуса Сина Божого, будемо непохитно триматися сповідання нашого”; Єср.6:20: “Ісус став Первосвящеником навіки по чину Мелхиседека”.

⁹³ Лк.22:17-19: ”І, взявши чашу, і благодаривши, Він сказав: візьміть її, і розділіть між собою; бо кажу вам, що не буду пити від цього плоду виноградного, доки не прийде Царство Боже. І, взявши хліб і благодаривши, преломив і подав їм, говорячи: це є тіло Мое, що за вас віддається; це творіть на спогад про Мене”.

⁹⁴ Тема носіння Христа ангелами присутня і в херувимській пісні. Багато древніх ікон мають назву “Спас у силах”, тобто, “Спаситель в ангелах”.

⁹⁵ Лукава совість – тобто, зла, зіпсована, порочна, двоєдущна, лицемірна.

⁹⁶ Мається на увазі Таїнство рукоположення в новозавітне священство, при якому благодать Божа наповнює священика через руки єпископа.

⁹⁷ Тобто, стояння перед святым Престолом з Трапезою Господньою.

⁹⁸ Вия – шия. Образ впертості, гордині, жорсткості (церк. слов. “жестоковийність”).

3. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладемо (геть відкиньмо) піклування. Щоби нам Царя всього Світу прийняти в сонмах невидимих і списоносних ангелів. Алилуя.

4. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладемо піклування. Щоби нам Царя всіх достойно прийняти у списоносних воїнствах всіх ангелів **незримих**. Алилуя.

5. Ми всі, образ херувимів таємно (духовно) являючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладемо **попечіння**.⁹⁹ Щоби нам Царя всіх у Славі прийняти з ангельською, невидимо списоносною вартою. Алилуя.

6. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладемо **попечіння**. Щоб і нам прийняти Царя всього Світу в сонмах невидимих і списоносних ангелів. Алилуя.

7. Ми всі, херувимів таємно (духовно) образуючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладімо (геть відкиньмо) піклування. Щоб нам супроводити Царя всього Світу з ангельськими, невидимо списоносними чиньми. Алилуя.

8. Ми, образ херувимів таємно (духовно) являючи і животворчій Трійці трисвяту пісню з ними співаючи, всяке нині житейське відкладімо хвилювання. Щоб нам супроводити Царя всього Світу у списоносних воїнствах всіх ангелів незримих. Алилуя.

ПРОСІТЕЛЬНА ЄКТЕНІЯ

Диякон: Доповнимо молитву нашу Господу.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За принесені чесні Дари Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За святий храм цей і за тих, хто з вірою, благопобожністю та страхом Божим входять до нього, Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Щоб позбутися нам усякої скорботи, ненависті та утисків Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

⁹⁹ Попечіння, і. слов. попеченіс, тобто суєтна світська турбота.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй та збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Дня цього, що оновлює нас,¹⁰⁰ святого, мирного і безгрішного у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Ангела мирного, вірного наставника, хранителя душ і тілес наших, у Господа просимо.¹⁰¹

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Прощення і позбавлення гріхів¹⁰² та прогрішінь¹⁰³ наших у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Доброго й потрібного душам нашим і міра всьому Світові¹⁰⁴ у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: За останок часу життя нашого, щоб був він сповнений міра (*зі всіма*)¹⁰⁵ і покаяння, у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

¹⁰⁰Тобто за день, який удосконалює вірних для Царства Божого через Спілкування у Святому Дусі.

¹⁰¹Згідно передання старозавітної Церкви за часів другого Храму, людину, яка після молитви йде додому з храму, супроводжує злий або добрий (мирний) ангел (про це чит. у статті H. Engberding-a Zum besseren Verstaendnis einiger diakonaler Aufforderungen des byzantinischen Ritus (OS. 1964. Vol. 13, а також у книзі R. Taft-a Great Entrance (R., 1978)). У християнському переданні "Ангел Миру" ототожнюється з ангелом-хранителем, іноді – з Самим Христом, а злий – з бісом або з дияволом. Можливо тут і прохання послати через ангела-хранителя звістку про примирення з Богом, про Боже благовілння під час проходження душою т.зв. митарств.

¹⁰²"Гріх" – від санскр. "gregh" – те, що заслуговує на огиду, зневагу, відкинення.

¹⁰³Слов. "прегрешение" слід розуміти як гріхопадіння, гріховну схильність людської волі, похіть (похотіння), хворобу волі, схильність людської волі більше на гріх, ніж на добро, гріховний потяг, нездоланне бажання, що веде до скоєння реального гріха (в суч. грек. служебнику – ἡ πλημέλεια). В тлумачному словнику В. Даля "прегрішна людина" – вельми порочна, грішна за свою внутрішньою суттю людина. (Див. Даляр В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. Т.3. М., изд. Терра-Книжный клуб, 1998. С.1003.) "Прегрешение" – те, що заслуговує на подвійне, абсолютне та негайне відкинення. У деяких перекладачів "прегрешение" = помилка, вина, недбалість. У Синодальному руському виданні Біблії церковнослов'янське "прегрешение" перекладено як "преступление" (злочин, що робить людину винною, зле діяння, скоївши яке людина по своїй волі переступає межу). Серед українських перекладів зустрічається такий варіант: Еф.2: 1-5: "...І вас, що мертві були через ваші провини (злодіяння, злочини, давньогрец. τὸ παράπτομα = падіння) й гріхи, в яких ви колись проживали за звичаем світу цього, (Бог)... оживив разом з Христом" (порівн. Рим.1:21-32). "Прощення гріхів і прогрішінь" – звільнення від них і повна відмова від їх повторення, що стає можливим при повному зціленні онтологічних наслідків первородного гріха у людині.

¹⁰⁴Прохання за те, щоб небо та земля, примирені у Христі (Лк.2:13-14), одне з одним були не у ворожнечі, але перебували у єднанні Миру Божого (у Божественному Спокої, у Божественному Мовчанні), який, згідно з апостолом Павлом, "вищий від всякого розуму..." (Філ. 4:7), і є Життям у Бозі. "Увесь Світ" – це вся світобудова у її повноті, увесь цілісний створений видимий та невидимий (ангельський) світ.

¹⁰⁵Тобто, сповнений примирення з Богом, з Церквою і людьми. Тут "бути у мірі" означає перебування у стані благодаті, у святості.

Диякон:Християнського кінця життя нашого,¹⁰⁶ без хвороб, у пошані,¹⁰⁷ спокої, і доброї відповіді на страшному й великому Суді Христовому просимо.

Люди:Подай, Господи.

Диякон:Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну владичицю нашу Богородицю і Приснодіву Марію всіма святыми пом'янувши, самі себе ї один одного, і все життя наше Христу Богу віддамо.

Люди:Тобі, Господи.

МОЛИТВА ПРИНЕСЕННЯ

Священик: Господи Боже, вседержителю! Ти – єдиний Святий, Хто приймає жертву хваління¹⁰⁸ від прикликаючих Тебе всім серцем!¹⁰⁹ Прийми і від нас, грішних, це моління і **вознеси його на святий Твій Жертвеник**,¹¹⁰ і яви нас гідними приносити Тобі дари і жертви духовні за наші гріхи і за гріхи людського невідання (*Закону Твого*). Сподоби нас знайти Твою благодать, щоб жертва наша була Тобі благоприємною і щоб благодать Духа Твоєї Благості зійшла і на нас, і на ці Дари, що лежать перед нами, і на усіх людей Твоїх.¹¹¹ Заради щедрот Єдинородного Сина Твого, з Яким Ти благословений із пресвятым, і благим, і життєтворчим Твоїм Духом – нині, і во вік, і во вічні віки!

Люди:Амінь.

Священик:Мир всім.

Люди:І духові Твоєму.

¹⁰⁶Іншими словами, отримавши відпущення гріхів у св. Таїнствах Єлеопомазання і Причастя (Євхаристії).

¹⁰⁷Гут прохання земного кінця не через ганебну кару, а кінця природного, та з надією на вічне спасіння, тобто, про достойне закінчення земного життя при загальній повазі.

¹⁰⁸Див. старозавітні та новозавітні згадування жертви хвали: Пс.49:14: “Принеси в жертву Богу благодаріння, і воздай Всешиньому обітниці твої”; Пс.106:22: “Хай приносять Йому жертву благодаріння, і хай сповіщають зі співом про діла Його!”; Пс.115:8: “Тобі принесу жертву благодаріння, і ім'я Господне призову”; Єср.13:15: “Отож будемо через Нього завжди приносити Богу жертву хвали, тобто плід уст, які прославляють ім'я Його”. (Пор. благодарственний гімн наприкінці Літургії: “Хай наповняться вуста наші хвалою Тобі, Господі”). Євхаристична Жертва, будучи універсальною, обіймає та замінює собою всі види старозавітних храмових жертв: хвали, всеспалення, за гріх, повинності, мирну, вечірню, наповнюючи їх новозавітним змістом. Сам Христос являє одну досконалу Жертву, Він Агнець Божий, що взяв на Себе гріхи всього світу.

¹⁰⁹Пор. “До Господа звернемо серця!” у початкових закликах анафори (“Горе имеем сердца”).

¹¹⁰Тема всхідного епіклесіу.

¹¹¹Тема низхідної епіклези: прохання послати Святого Духа на народ і Дари. Кульмінація низхідної епіклези у євхаристичному каноні: “...і просимо, і молимо...”, також розширена “...на нас і на ці святі Дари”.

Диякон: Возлюбимо одне одного,¹¹²

єдномислено сповідуючи...

Люди: Отця і Сина і Святого Духа –

Трійцю єдиносущну і нероздільну.

Диякон: Двері, двері! Уважно спостерігаймо!¹¹³

СИМВОЛ ВІРИ

Вірую¹¹⁴ во єдиного Бога Отця Вседержителя,

Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

(*Virую*) І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого,

єдинородного, від Отця рожденного до всіх віків,

у Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного,

рожденного, несотореного,

єдиносущного Отцю, Ним же повстало все;¹¹⁵

задля нас, людей і нашого ради спасіння,

зійшовшого з Небес і воплотившогося

від Духа Святого й Марії Діви і вочоловічшогося,

розп'ятого при Понтійському Пилаті,

і постраждалого, і погребенного,

і воскреслого в третій день, згідно з Писаннями,

Який вознісся на Небеса і сидить праворуч Отця,

і Який вдруге прийде у Славі

судити живих і мертвих

і царюванню Якого не буде кінця.

(*Virую*) І в Духа Святого,

¹¹²У старовину вірні обмінювалися поцілунком примирення у Христі: чоловіки з чоловіками, жінки з жінками, заради чого вони стояли в храмі окремо. Нині обряд зберігся у кліриків.

¹¹³У старовину під час гонінь двері храмів зачинялися, щоб неувірвалися язичники.

¹¹⁴Перше слово “Вірую” відноситься до всіх членів Символа Віри.

¹¹⁵Тобто усе суще стало битійствувати

Господа життєтворчого,
від Отця ісходящого,
разом з Отцем і Сином
споклоняємого и сославимого,
що промовляв через пророків.

(*Bірую*) В єдину, святу,
соборну¹¹⁶ й апостольську Церкву.¹¹⁷
Сповідую єдине хрещення
для позбавлення гріхів.
Дожидаю¹¹⁸ воскресіння мертвих
та життя Майбутнього Віку.¹¹⁹ Амінь.

А Н А Ф О Р А¹²⁰

Початкові взаємні привітання та заклики

Диякон:Станьмо¹²¹добре,¹²²станьмо з острахом!
Будьмо уважні!¹²³ **Святе Возношення**¹²⁴
в мірі¹²⁵ принесемо!

¹¹⁶В оригінальному давньогрец. тексті стоїть слово “кафоличну” від “kath-olou”. В древніх слов'янських перекладах стоїть “кафолікію”. В церк. слов. – “соборну”. Однаке, кафоличність та соборність (за дияконом, професором Ніколаєм Лосським) є два різні, проте взаємопов'язані поняття: перше вказує на те, що Церква володіє повнотою Істини, а друге – на євхаристичну общину Народу Божого, очолювану єпископом. (Див. доповідь диякона Ніколая Лосського “Соборність-Кафоличність та першість у православній еклезіології”, у книзі “Православне вчення про Церкву”, Синодальна Богословська Комісія, Москва, 2004, с.90).

¹¹⁷Церква – створена Господом Ісусом Христом благодатна духоносна євхаристична обшина вірних, що об'єднана єдиною вірою, таїнствами та ієрархією, яка являє Себе у світі як містичне Тіло, в котрому Христос є і Самим Тілом і Главою Тіла (Церкви). Див. Еф.1:22-23: “...(Бог) поставив Його вище всього, як голову Церкви, яка є Його Тілом, Повнотою, що наповнює все в усьому”.

¹¹⁸Церк. слов. “чаю” – дожидаю в надії, очікую з надією (Діян.23:6: “... Павел виголосив у синедріоні: мужі браття! Я фарисей, син фарисея; за надією на воскресіння мертвих мене судять”).

¹¹⁹Майбутній Вік – нескінченно триваюче буття оновленого Світу, де Бог буде Всім в усьому. Прийдешній Вік, за уявою деяких св. отців, є Майбутній Еон, тобто, втілений Логос, Христос.

¹²⁰Анафора – вознощення, велика молитва освячення Святих Дарів у Тіло та Кров Христові, що інакше називається каноном (правилом) святої Євхаристії (святого Благодаріння).

¹²¹У старовину вірні у певні моменти Літургії могли сидіти на підлогах або на сідалищах.

¹²²Тобто станьмо благообразно, благопристойно, красиво, належним чином.

¹²³Слов. “Вонмем!” – заклик до всіх стояти благоговійно, бути взаємно уважними й доброзичливими, щоб уникнути сусти при священнодійствах Євхаристії чи просуванні вірних до

Люди:Милість міра, жертву хваління!¹²⁶

Священик:

**Благодать Господа нашого Ісуса Христа
і любов Бога і Отця, і Причастя (*Спілкування*)
Святого Духа¹²⁷
будуть зі всіма вами!**¹²⁸

Люди:

I з духом твоїм.

Священик:

У Горньому (*не*)хай будуть серця!¹²⁹

Люди:

Всі наші серця у Господі!¹³⁰

амвону та на солею для причащення (місткий амвон у древньому храмі св. Софії був посеред храму), побоюючись, щоб будь-хто не штовхнув випадково дискос з Тілом Христовим або не розлив чашу з Кров'ю Христовою. Адже у старовину кожний вірний отримував у свої долоні від священника частку Тіла Христового і тричі (в ім'я Святої Трійці) відпивав Святої Крові з Чаші, яку підносив диякон (у старовірів донині вірні тричі причащаються святої Крові, але вже зі лжиці). Потім частини св. Агнця, напосного Кров'ю, диякони у кошиках благовійно розносили по оселям вірних, що були відсутніми на Євхаристії з поважної причини.

¹²⁴Церк. слов. ”Святое Возношение в мире приносити”. ”Святе Возношения” – це святі Дари, котрі при виголошуванні священиком слів: ”Твоя от Твоих Тебе приносяще...”, підіймаються над престолом ”перед Лице Боже”. Цим кульмінаційним священодійством здійснюється принесення святих Дарів Святій Трійці, як Безкровної Жертви, Жертви благодаріння Богу ”від усіх і за все”.

¹²⁵Кол.3:15: ”І хай мир Божий владарює у ваших серцях, до якого й були ви покликані в одному тілі, і будьте дружелюбними!” Еф.4:1-3: ”...благаю вас поводитись достойно покликання, до якого ви призвані, зі всякою покірністю і лагідністю, і довготерпінням, з любов'ю терплячи один одного, стараючись зберігати єдність духу в союзі миру”.

¹²⁶В найдавнішому Євхологіоні (Барберінівський кодекс № 77) відповідь народу викладена так: ”Милість! Мир! Жертва Хвали!” Це – древні взаємні вигуки вірних, згідно св. апостолу Павлу: Тит.1:1-4: »Титу, істинному сину по спільній вірі, милість і мир від Бога Отця и Господа Ісуса Христа, Спасителя нашого». В даному контексті, з одного боку, це заклик вірним до всепрощення, взаємної злагоди, духовної пильності, прихильності, до сповненої милості взаємної любові у Христі, під час принесення Євхаристичної Жертви Хвали. Пор. Єср.13:15: ”Отож будемо через Нього завжди приносити Богу жертву хвали, тобто плід уст, які прославляють Ім'я Його”. Сам ”Христос є нашим Миром” з Богом (Еф.2:14), а, згідно з 1Ін.2:2: ”Він є умилостивлення за гріхи наши, і не тільки за наши, але й за гріхи всього світу”. Христос є справжнім ”об'єктом” і ”суб'єктом” новозавітної Жертви Хвали. Містичні три вигуки общини (”Милість！”, ”Мир！”, ”Жертва Хвали！”) можна віднести і до Спасителя, Бога і Господа Ісуса Христа, до Його Присутності серед євхаристичної общини вірних. Див. Мф.18:19-20: ”Істинно також кажу вам, що коли двоє з вас на землі погодяться просити про всяке діло, то чого б вони не попросили, буде їм від Отця Мого Небесного, бо, де двоє чи троє зібрані в ім'я Моє, там Я серед них”.

¹²⁷Причастя Святого Духа – грецьк. ”κοινωνία” Святого Духа – це співспілкування, співпраця, сприяння, сопричастя, допомога, взаємний зв'язок вірних і Духа Святого. Тут – побажання вірним допомоги, сопричетності сприяння Святого Духа у звершенні тайнства Святої Євхаристії.

¹²⁸Див. 2 Кор.13:13: ”Благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога й Отця, і причастя Святого Духа зі всіма вами”.

¹²⁹Або «У Горньому (*не*)хай будуть серця!», або «На Небі (*не*)хай будуть серця», тобто у Господі.

Священик:

Благодаримо Господа!

Люди:

Достойно і праведно
поклонятися Отцю і Сину і Святому Духу,
Трійці єдиносущній і нероздільній.

Священик:

Достойно і праведно¹³¹

Тебе оспіувати,

Тебе благословляти,

Тебе прославляти,

Тебе благодари^{ти},¹³²

Тобі поклонятися

на всякому місці

владицтва Твого.¹³³

Бо Ти – Бог невимовний,

незбагнений, невидимий,

недосяжний,¹³⁴ завжди сущий,¹³⁵ –

Ти, і Єдинородний Твій Син

і Дух Твій Святий.¹³⁶

Ти викликав нас з небуття до буття¹³⁷

¹³⁰ Або “Маємо (їх) у Господі!”. Мф. 6:19-21: “...збирайте собі скарби на небі, ...бо де скарб ваш, там буде й серце ваше”. Для християнина небесний скарб – це Господь і Бог Ісус Христос Спаситель.

¹³¹ “Праведно” – справедливо, істинно.

¹³² Перші чотири дієслова – тема євхаристичного благодаріння.

¹³³ Антиязичницька тема. Бог єдиний, Він – Дух, Якому поклонятися можна завжды та всюди.

¹³⁴ Терміни апофатичного богослов’я, що заперечують людські якості у Бога. Згідно з Діонісієм Ареопагітом, виразити сутність Бога у категоріях людських слів неможливо. Відносно сокровенного Бога він вживав вираз “Божественне Ніщо”.

¹³⁵ Бог завжды існуючий (сущий), буття Якого не є обмеженим ані часом, ані простором, ані будь-якими умовами створеного Світу.

¹³⁶ Пізніша інтерполяція, де йдеться про єдиносущне іпостасне буття Святої Трійці.

¹³⁷ У біблійному оповіданні Бог створив світ з небуття Своїм Словом: “І сказав Бог...” (див. Бут.1). Згідно з новозавітним вченням та вченням святих отців, Всесвіт створений з нічого Богом-Отцем через Його передвічне Божественне Слово – Сина Божого, за сприяння Святого Духа, Який виходить від Отця. (В анафорі Літургії св. Василія Великого про Сина Божого сказано, що Сином Божим Бог-Отець “часи створив і... ствердив (у бутті) все, що існує, бо Він (Син Твій) є всесильне Слово Твоє”).

і коли відпали від Тебе,¹³⁸
Ти знову до Себе покликав¹³⁹
і не залишив Свого піклування,
але піdnіс нас до Неба¹⁴⁰
і дарував нам Твоє Майбутнє Царство!¹⁴¹

За це все ми благодариmo Тебе¹⁴²
і Єдинородного Твого Сина
і Духа Твого Святого, –
і за те, про що ми знаємо,
і за те, про що не знаємо¹⁴³ –
за всі Твої явні і таємні благодіяння,
що були звершені заради нас.¹⁴⁴

Благодариmo Тебе і за те,
що Ти благозволив прийняти з наших рук
цю безкровну Службу,¹⁴⁵
хоча оточують Тебе
тисячі архангелів й безліч ангелів,
багатоокі херувими і шестикрилі серафими, –
що, мов пернаті, *стрімко* переносяться,

¹³⁸Рим.5:12: “Тому, як через одну людину гріх ввійшов у світ, і гріхом смерть, так і смерть перейшла у всіх людей, тому що в ньому всі згрішили”.

¹³⁹Бут.3:9: “І закликав Господь Бог до Адама, і сказав йому: де ти?”

¹⁴⁰Еф.2:5-6: ”...І нас, мертвих через злодіяння, оживотворив з Христом, – благодаттю ви спасені, – і воскресив з Ним, і посадив на небесах у Христі Ісусі”.

¹⁴¹“Грядуще Царство” – це Царство Христове, яке поступово розкриває себе, як Присутність і Повнота Божої благодаті. У первозданному Адамі від Бога відпало все людство. В особі Другого Адама – Боголюдини Христа, Бог піdnів людство до Себе, дарувавши Церкві Своє Царство. Див. молитву Господню “Отче наш”: “... хай приайде Царство Твое”, а також Мф.3:2: ”Покайтесь, бо наблизилось до вас Царство Небесне”. “Грядуще Царство”=”Прийдешнє Царство”=”Майбутнє Царство”. Див. зноску на першому возгласі Літургії: “Благословенно Царство...”

¹⁴²Див. 1Сол.5:18: “За все благодаріть: бо така про вас воля Божа у Христі Ісусі”. Євхаристія і є постійним благодарінням, яке піdnоситься та приноситься Богу Церквою Христовою. Тема благодаріння постійно присутня у молитвослов’ях Божественної Літургії.

¹⁴³Златоуст прославляє Бога не тільки за благодіяння, що є нам очевидними, але й за ті, справжня мета яких від нас прихована і вони здаються нам злом. Істинна мета присутності зла у людському житті та людських страждань відкриється тільки у вічності. Останніми словами вмираючого святителя Іоанна Златоуста були: “Слава Богу за все!”

¹⁴⁴Рим.8:28: “Притому знаємо, що тим, які люблять Бога, які покликані по [Його] волі, все сприяє на благо”.

¹⁴⁵За вченням святителя Іоанна Златоуста, Євхаристичне служіння – це безкровне Жертвоприношення, духовно-розумна (“словесна”) Жертва Хвали.

переможну пісню співаючи,¹⁴⁶
голосячи,¹⁴⁷ виголошуочи
та промовляючи:

Люди:

Свят, Свят, Свят¹⁴⁸
Господь Саваоф!¹⁴⁹
Повні Слави Твої Небо і земля!¹⁵⁰
Осанна¹⁵¹ в Вишніх!
Благословен, Хто йде
в Ім'я Господне!¹⁵²
Осанна в Вишніх!

Священик:

З цими блаженними Силами,¹⁵³
Владико людинолюбний,
і ми кличено і виголошуемо:
Ти – Святий і Пресвятий, –
Ти і Єдинородний Твій Син,
і Дух Твій Святий!¹⁵⁴
Ти – Святий і Пресвятий
і дивовижна Слава Твоя!¹⁵⁵

¹⁴⁶Про ангелів див. Іс.6:3: “І виголошували один до одного й говорили: Свят, Свят, Свят Господь Саваоф, вся земля повна слави Його!”; Откр.4:8: “І кожна із чотирьох істот, мала навколо по шість крил, а всередині вони сповнені очей; і не вдень, ні вночі не мають спокою, виголошуочи: свят, свят, свят Господь Бог Вседержитель, Який був, є, і має прийти”.

¹⁴⁷Церк. слов. “вопиюще” – голосно викрикуочи, викликуючи, волаючи, тобто, оглушливо гомонячи, наче птахи, намагаючись перекричати одне одного. Всі дієслова (у церк. слов. варіанті “поюще, вопиюще, глаголюще...”) передають стан спрямованості безплотних ангельських сил до Бога, їх нездоланне бажання виконати Його святу волю.

¹⁴⁸В оригінальному тексті – “Святий!”

¹⁴⁹Саваоф – Господь небесних воїнств, одне з Імен Божих.

¹⁵⁰«Повні Слави Твої...» (ц.слов. «повні Небо і земля Слави Твої») - перестановка слів зроблена задля зручного співу тексту на традиційні мелодії гімну. Інший переклад для співу: «*повні Славою Твою Небо і земля*». «Слава» у даному тексті - це невидиме Сяйво Божественої благодаті.

¹⁵¹“Осанна” – вигук захоплення на сході, що дослівно не перекладається. Варіант: “Спасіння з Небес!”

¹⁵²“Благословен(ний), Хто йде” – Господь Ісус Христос.

¹⁵³Тобто, з ангельськими силами, що вічно насолоджуються спілкуванням з благим Богом (у св. Василія Великого).

¹⁵⁴Пізніша інтерполяція, покликана підтвердити рівнозначність всіх Осіб Святої Трійці.

¹⁵⁵Святитель Іоанн Златоуст захоплюється передвічною Красою Слави Божої, що перевершує цей світ, містично споглядаючи її при священнодійстві Божественної Літургії. Пророку Єзекіїлю на

Ти так полюбив Світ,¹⁵⁶
що віддав *заради нього*
Сина Твого Єдинородного,¹⁵⁷
щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув,
але мав Життя вічне,¹⁵⁸

Який, прийшовши *до нас*
і виконавши все задумане Тобою,
в ту Ніч, в яку Його було зраджено,
а, вірніше сказати,
коли Сам Себе віддав за Життя Світу,¹⁵⁹
взяв хліб у святі Свої,
пречисті і непорочні руки,
благодарив і благословив (*Тебе*),¹⁶⁰
освятив (*хліб*), переломив,
дав (*його*) святым Своїм
учням і апостолам, мовлячи:

Священик:

**“Прийміть і ядіть (*споживайте*),
Це є Тіло Мое, що за вас ламається,
задля позбавлення гріхів”.**¹⁶¹

Люди: Амінь.

Священик:

Потім, після Вечері,
теж саме звершивши і над Чашею,¹⁶²
подав їм її, мовлячи:

берегах ріки Ховар було явлення Слави Бога Ізраїлевого у вигляді величного і чудового образу, зітканого зі світла та вогню (Єзек.1). Херувими – опора Слави Божої, що є священним началом, присутністю Божою.

¹⁵⁶“...взлюбив Світ” – в даному випадку взлюбив Своє творіння - людину.

¹⁵⁷Згадайте пророцтво Ісаї 9:6: “Бо Дитя народилося нам, Син, даний нам”.

¹⁵⁸Ін.3:16: “Бо так взлюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне”.

¹⁵⁹Христос віддав Себе на хресну смерть добровільно, заради відновлення єдності між Богом та людиною, гармонії між творінням і Творцем, що раніше була порушена гріхопадінням праотців.

¹⁶⁰Господь звершує дії згідно з ритуалом пасхальної єврейської трапези. Благодаріння та благословення передбачають виголосення особливих молитв перед прийняттям їжі.

¹⁶¹Мф.26:26: “І коли вони їли, Ісус взяв хліб, і благословив, преломив, і, роздаючи Своїм учням, сказав: прийміть, споживайте: це є тіло Мое”.

¹⁶²Наприкінці святкової трапези апостолам було запропоновано чашу з вином. Це вино Христос назвав Своєю Кров’ю (Мф.26:28).

“Пийте з неї всі!
Це (*вино*) є Кров Моя Нового Завіту,
що за вас і за багатьох проливається
задля позбавлення гріхів”.¹⁶³

Люди: Амінь.

Священик:

Тому саме, споминаючи *ци* спасенну заповідь¹⁶⁴
і все, що здіяне Тобою заради нас,¹⁶⁵ -

(Христове) розіп’яття,
у гробі покладання,
триденне воскресіння,
на Небеса возходження,
праворуч *від Тебе* сидіння
та друге у Його у Славі знову пришестя,-

(волос)

Твоє з Твого,¹⁶⁶
Тобі приносячи¹⁶⁷
від всіх і за все...¹⁶⁸

¹⁶³Пор. Мф.26:28: “І, взявши чашу, і благодаривши, подав їм і сказав: пийте з неї всі, бо це є Кров Моя Нового Завіту, яка за багатьох проливається для позбавлення гріхів”.

¹⁶⁴Тобто, заповідь про причащення: “споживайте, пийте”; “це творіть на спогад про Мене”. Див. Лк.22:19-20: “І, взявши хліб і благодаривши, преломив і подав їм, говорячи: це є тіло Мое, яке за вас віддається; це творіть на спогад про Мене. Також і чашу після вечері, говорячи: ця чаша є Новий Завіт у Моїй крові, яка за вас проливається”; 1Кор.11:24-25: "...благодаривши, преломив, і сказав: прийміть, споживайте, це є Тіло Мое, що за вас ламається; це творіть на спогад про Мене. Також взяв і чашу після вечері і сказав: ця чаша є Новий Завіт в Моїй Крові; це творіть, коли тільки будете пити, на спогад про Мене”. Для християн вже самі освячені євхаристичні Хліб і Вино є реальною Присутністю Христа в Його Церкві. Спогад, спомин (грец. анатемесіс, євр. зиккарон) Месії-Христа у Євхаристії – не простий психологічний акт, але справжній “корван” (євр.), тобто, приношення, яке досягає небес і приймається Богом, як чиста, словесна (розумна) Жертва. На жаль, слово “жертва” буде часто розумітися, як це розуміли язичники, або, в країному випадку, як старозавітні священики, але не за змістом Послання до євреїв, де говориться про одноразово принесену досконалу Жертву Христову. Див.: Євр.7:26-27: “Такий і повинен бути у нас Первосвященик: святий, незлобивий, невинний, відлучений від грішників, і вознесений вище небес, Який не має потреби щодня, як ті (старозавітні – авт.) первосвященики, приносити жертви спочатку за свої гріхи, потім за гріхи народу, бо Він зробив це одного разу, принісши в жертву Себе Самого”. Див.: Євр.9:26-28: “...інакше належало би Йому багаторазово страждати від початку світу; Він же одного разу, на кінець віків, з’явився для знищення гріхів жертвою Своєю...” Євр.10:11-12: “І кожен священик (старозавітний – авт.) щоденно стоять, служачи, і багаторазово приносить одні і ті ж жертви, які ніколи не можуть знищити гріхів. Він же, принісши одну жертву за гріхи, назавжди сів праворуч Бога...” Євхаристичне жертвеннє служіння-благодаріння актуалізує (являє) в людській історії принесену за гріхи світу раз і назавжди єдину і неповторну Жертву Христову – “словесно” і безкровно, але не повторює її.

¹⁶⁵Тобто, богоутілення і вочоловічення Сина Божого і всі чудеса Христові.

Люди:
(продовжують)

Тебе оспівуємо,¹⁶⁹
Тебе благословляємо,
Тебе благодаримо, Господи.
І молимось Тобі, Боже наш.¹⁷⁰

Священик:

Ще, приносячи Тобі
цю словесну¹⁷¹ і безкровну Службу,
ми просимо, і молимо,
припадаючи до Тебе:¹⁷²

¹⁶⁶ “Твоє від Твого” – запозичення з 1Хронік.29:13-14: “І тепер, Боже наш, ми славословимо Тебе, і хвалимо величне Ім'я Твоє,... від Тебе все, і з руки Твоєї отримане ми віддали Тобі”. Виголос “Твої від Твоїх...” логічно пов'язаний з хоровим “Тебе оспівуємо, Тебе благословляємо, Тебе благодаримо”. Було б зрозуміліше і правильніше об'єднати виголос “Твоє з Твого” з “Тебе оспівуємо”.

¹⁶⁷ В суч. грец. тексті стойть “приносимо” – (προσφέρομεν). Але в древніх рукописах (Барб. ст. 336 і Севаст. ст. 474) в цьому місці знаходимо “приносячи” (προσφέοντες). Коли “Тебе оспівуємо, Тебе благословляємо...” відривається від молитви священика і передається хору, то древнє “приносячи” стає “приносимо”. (Про це див. Михаїл Арранц, “Літургия Востока и Запада”, Москва, 1999, с.24).

¹⁶⁸ Грецькою “kata panta kai dia panta”, церк. слов. “о всех и за вся”. Багатозмістовний літургічний вираз, який можна передати зокрема і як “зажди і за все (Твоє)...”. В працях деяких відомих літургістів передається по-різному: “за все, що Твоє і по всьому, що Твоє”; “зажди і скрізь” (Мікаїл Арранц), “від всіх і за все” (св. Николай Кавасила, прот. Александр Шмеман). Чит. Михаїл Асмус “О всех и за вся...”).

¹⁶⁹ Церк. слов. “Тебе поем”, українською “Тобі хвалу віддаємо”, ”Тебе оспівуємо”. Порівняйте з: “Оспівую тебе, мій рідний край...”.

¹⁷⁰ Читання тропаря 3 Часу “Господи, Ти Пресвятого Твого Духа”, де є такий звичай, доречно було б здійснювати після “І молимось Тобі, Боже наш”, щоб не розривати наступну кульмінаційну молитву епіклези (“Ми приносимо... і молимо: зійшли Духа Твого Святого на нас і ці Дари...”) від самого благословення і освячення Святих Дарів (“І сотвори хліб цей... Тілом Христа Твого...”).

¹⁷¹ “Словесну” – духовну, духовнорозумну, умозриму, умодосяжну.

¹⁷² “Мили ся деем” – від давньогрецького дієслова “καί ίκετεύομεν” – покірно молити; простираючись, прохати захисту і допомоги. Див. також дієслово “(ή) ίκετεύω (ικέτης)” – бути настирливим прохачем, схиливші коліна, покірно прохати, припадати до колін (будь-кого), валитися, падати ниць (тілом) перед (будь-ким). “Мили ся деем” – штучне греко-слов'янське словосполучення, що включає архаїчну грецьку частку “ми” (“ми-ли”), яка означає крайній ступінь заперечення, і штучне закінчення “ли”; спереду від дієслова “деем” стойть зворотний займенник “ся”, тобто, себе (пор. з західноукраїнської лексики: “Як ся маєш?”, себто, “як ти себе почуваєш? (почуваєшся)”). В деяких працях “мили ся деем” перекладено як “нікчемність свою відчуваючи”, “прохаючи захисту”, “прохаючи сприяння”, “прохаючи допомоги”. Відомий літургіст святитель Веніамін, архієпископ Нижегородський і Арзамаський, дає наступне пояснення цьому словосполученню: “Мили ся деем”, пише святитель, означає тут (у епіклезі – авт.): “рабськи поклоняємося і падаємо ниць тілом” (див. Новая Скрижаль, Москва, в-во Православного Братства свят. Філарета Московського, 1999, с.28). Святитель Сімеон Солунський в тлумаченні на Літургію вчить, що тайнство (переміни) творить Господь, а ієрей запозичує свою силу священодійствувати від Христа. “Але, усвідомлюючи свій рабський стан, відчуваючи свою неміч і визнаючи себе винним у своїх немочах, не що інше робить, як тільки вимовляє молитви, прохання і (творить – авт.) поклоніння... Таке приниження при такому страшному священодійстві (безкровного жертвоприношення – авт.) необхідно показувати, – продовжує святитель Сімеон, – тому що цим прикрашаються наміри і дії того, хто священодіє (ієрея – авт.), виявляється повага

зійшли Духа Твого Святого на нас
і на ці передлежачі Дари,¹⁷³

і сотвори хліб цей
+честним Тілом Христа Твого,¹⁷⁴
(Амінь)

і те *(вино)*, що у Чаши цій, –
+чесною Кров'ю Христа Твого,
(Амінь)

+ переклавши *(у це)*¹⁷⁵ Духом Твоїм Святым.
(Амінь, амінь, амінь.)

до слів Христа і освячується сам ієрей” (там же, с.129). “Вимовивши слова (Христового установлення), – говорить вселенський каноніст Ніколай Кавасила, – священик потім поклоняється до землі, молиться і прохає, щоб Пресвятий і Всемогутній Дух Божий, почив на них (на Дарах), перемінив хліб у святе Тіло Христа, а вино – у святу Кров Його”. Однаке, внаслідок “темного” перекладу, справжній зміст церк. слов. “мили ся деем” для мирян і більшості духовенства РПЦ став незрозумілим. Деякі з них помилково (із-за співзвучності?) вважають, що “мили ся деем” означає ”зворушуючись”. Цікаво, що православні грецькі ієреї, згідно з древнім літургійним переданням, читають молитву закликання Святого Духа схиливши коліна, а руські ієреї стоять в цей момент анафори прямо, що викликає чимале здивування в їхніх співбратів греків. Вищезазначений переклад церковнослов'янського словосполучення “мили ся деем” = “у немочі припадаючи”, здається, коротко передає основне розуміння давньогрец. “καὶ ἰκέτευομεν”. Основна думка епіклези наступна: предстоятель, від імені общини, сповідуючи свою нікчемність, рабськи припадаючи до престолу Божого, покірно прохає Небесного Отця постати Святого Духа на народ і на святі Дари, щоб Сам Дух Святий перемінив хліб і вино у справжні Тіло і Кров Христові для блага тих, які причащаються (щоб Дух Святий був сопричастним справі спасіння їхніх душ і щоб їм увійти до Повноти Царства Небесного).

¹⁷³ Важливе прохання-епіклеза про дію Святого Духа для звершення Євхаристії на користь причасників. Низхідна епіклеза: прямий заклик Святого Духа на вірних (!) і на Святі Дари.

¹⁷⁴ Важлива кульмінація освячення у євхаристичному каноні – прохання Богу-Отцю прямої дії Святого Духа для переміни св. Дарів на благо вірних (“хай дастъ намъ причащенія цими Дарами...”). За тлумачення Євхаристії каноніста Ніколая Кавасили, до звершувальної (тієї, що освячує) молитви слід відносити не одну якусь фразу (напр., “перемінивши Духом Твоїм Святым”), але весь анамнезіс, тобто, слова встановлення Євхаристії (“Візъмите, споживайте...”) та епіклези анафори. ”Промовивши слова (Христового установлення), – пише він, – священик потім вклонившись до землі молиться і просить, щоб Пресвятий і Всемогутній Дух Божий почив на них (на Дарах), перемінивши хліб у саме чесне і святе Тіло Христа, а вино – у саму чесну і святу Кров Його. Після цих слів священнодію завершено і цілковито (повністю) Дари освячені, жертва уготована”. Більш того, Ніколай Кавасила вважає дійсною і римо-католицьку анафору з вихідною епіклезою (Див. Успенский Н. Д. Анафора. Богословские труды. Сб.13. М., 1975. С.125-147). У відповідності до роз'яснень Володимирського собору 1274 р., частками від Богородичної і дев'ятирічної просфори та з інших просфор, покладених на дискос на проскомідії і перенесених на престол, причащали в ті часи, як справжнім Тілом Христовим. Цей древній звичай був пізніше відмінений московським патріархом Іакимом під час суперечок руських з католиками про момент переміни Святих Дарів (щоб уникнути обвинувачень у причащенні подобою “облаток”, як у латинян). Про це читайте: Успенский Н. Д. БТ, “Коллизия двух богословий”.

¹⁷⁵ В доктричному «Посланні патріархів Східно-кафоличної Церкви про Православну віру» термін «преложеніє» ототожнений з «пресуществленієм» та схвалений у православному богословії Євхаристії. У св. Василія Великого в епіклезі замість діеслова «преложивши» використане діеслово «яви», тобто, сотвори Дари автентичними Божественному Тілу і Крові Христовим.

І хай (*ци Твої Дари*) будуть причасникам
на очищення душі,¹⁷⁶
на свободу від гріхів,
на Спілкування Святого Духа,¹⁷⁷
на *явлення їм* Повноти Царства Небесного,¹⁷⁸
на дерзновенне стояння перед Тобою
без (*побоювання*) Суду та (*суворого*) вироку.¹⁷⁹

Ще приносимо Тобі
цю словесну Службу
(*в пам'ять*) спочилих у вірі праотців,
отців, патріархів, пророків,
апостолів, проповідників,
благовісників, мучеників,
сповідників, подвижників,
і всякої душі праведної,
що у вірі спочила.¹⁸⁰

¹⁷⁶У слов. тексті стоїть “на тверезість души” – на духовну поміркованість, помірність, розсудливість, стриманість, самообмеження душі. Але інше осмислення прохання – на очищення души від залишків, плям первородного гріха.

¹⁷⁷Спілкування Святого Духа, грецькою “κοινωνία” Святого Духа, - спасительний плід обожнюючого тайнодійства Святого Причастя.

¹⁷⁸Вчення про наближення (явлення) Царства Небесного – головна тема у проповіді Спасителя. Пор. з проповідю Предтечі: “Покайтесь, бо наблизилося Царство Небесне” (Мф.3:2). В анафорі прохання про те, щоб спілкування у Святому Дусі наблизило (явило) причасникам (повноту, цілісність) Царства Божого, в якому “Бог буде все у всьому” (1Кор.15:28). Пор.: “Хто тіло Мое споживає та кров Мою п'є, той в Мені перебуває, і Я в ньому” (Ін.6:56). Деколи церк. слов. “во исполнение Царства Небесного” розуміють як прохання наповнити Царство Небесне причасниками Святих Тайн, подібно тому, як корабель наповнюються матросами або воїнами.

¹⁷⁹Див. Ін.6:54: “Хто споживає Мою плоть та п'є Мою кров, той має життя вічне; і Я воскрешу його в останній день”. Ін. 5:24 «Істинно, істинно говорю вам: хто слухає Мое слово і вірує в того, хто послав Мене (Отця), має життя вічне, і на суд не приходить, але перейшов від смерті в життя». Ін. 6:54: «хто Тіло Мое споживає та кров Мою п'є, той має життя вічне, і Я воскрешу його в останній день».

¹⁸⁰У святковому чині Торжества Православ'я в першу Неділю Великого Посту у Бога просять “вічної пам'яті” для сонму захисників православної віри: святих рівноапостольних Царя Костянтина і Цариці Єлени, Великого Князя Володимира і Великої Княгині Ольги та ін. За о. О. Шмеманом прохання за те, щоб Господь “пом'янув” Своїх людей, пронизують все церковне богослужіння. Щоб зрозуміти зміст цих прохань, слід знати, що у Біблії пам'яттю називається звернення Бога до творіння, сама любов Божа, котра дає життя всьому існуючому. Пам'ять людська – це зворотна любов. Крайнє падіння людини на народній мові звучить як забуття Бога: такий-то “забув Бога”. Забути – означає відпасти від того, що піддане забуттю, перестати жити цим. В такому “забутті Бога” людина опинилася після гріхопадіння, і тому спасіння поєднане з відновленням пам'яті про Бога. ”З перших днів християнства, – пише прот. О. Шмеман, – вірити у Христа означало пам'ятати про Нього і згадувати Його. Не просто “знати” про Нього та про Його вчення, а знати Його – Живого і Такого, Який перебуває серед люблячих Його”. Поминанням ми включаємо людей до пам'яті Божої, і тим самим стверджуємо, що ті, яких ми поминаємо, живі, оскільки у Бога ніхто не забутий. “В тому і вся радість, і вся сила цього поминання, – продовжує о. О. Шмеман, – що, включаючи тих, що поминаються, у животворну пам'ять Божу, воно стирає грань між живими і спочилими, бо всіх усвідомлює і являє живими у Бозі. Тому Церква згадує за Євхаристією поряд з Пресвятою Богородицею і святыми також всіх спочилих у Христі вірних – кожного, хто з вірою праведною (правою) скінчався, тобто, помер у

І найбільше¹⁸¹ заради (*пам'яті*) пресвятої,
пречистої, преблагословенної,
славної владичиці нашої Богородиці
і Приснодіви Марії!

(Хор співає «Достойно є»)

А також заради (*пам'яті*) святого пророка,
предтечі і хрестителя Іоанна,
і святих славних і всіма хвалимих апостолів,
і святих (*имена*), що їх сьогодні звершуємо,
і всіх святих Твоїх,
їх же молитвами
зглянься на нас, Боже.

Пом'яни, Господи, і всіх тих,
хто заснув для вічного життя,¹⁸²
і дай їм спокій там, де сяє¹⁸³ Світло Лиця Твого.¹⁸⁴
Ще молимо Тебе, Господи,
пом'яни єпископів, які вірно зберігають
Слово Твоєї Істини,¹⁸⁵
і всіх пресвітерів і дияконів Христових,
і всіх, у священному чині перебуваючих.

Ще приносимо Тобі
цю словесну (*духовно-розумну*) Службу
за Вселенську,¹⁸⁶ Святу, Соборну
й Апостольську Церкву,

за спасіння тих, хто живе у чистоті і благочесті,
за храниму Тобою, Боже, країну нашу,
за братів і сестер наших у владі сущих, і за воїнство її,

спілкуванні з Церквою". Через причащання святих Таїн учасники Євхаристії духовно з'єднуються зі святыми, яких поминають, і спочилими близькими. Глибока і незагненна для розуму таємниця спілкування у Святому Дусі з померлими для древнього християнина була справжньою вітхою при втраті близьких. В цьому відношенні непричащання сучасних "замовників" заупокійних Літургій суперечить древньому заупокійному евхаристичному приношенню. У древні часи панахида, тобто відправа всенічного моління за спочилих завжди передувала Літургії – апофеозу поминання померлих у Христі. Після переміни Святих Дарів у грецькій традиції клірики і народ читають свої поминальні "граматки" – диптихи. (За Златоустом: "Коли Цар перед тобою, тоді і проси").

¹⁸¹ Церк.слов. "изрядно" – найбільше за інших, особливо, насамперед.

¹⁸² Тут належить читати диптихи з іменами спочилих (як це і понині у греків).

¹⁸³ Слов. "присещать", від давньогрец. "έπισκοπέω", означає укривати, доглядати, піклуватися, оберігати, покривати, наглядати, дарувати милість, давати покров, леліяти.

¹⁸⁴ Тема Світла Божого зустрічається і в латинському літургійному обряді поховання (Reguiem).

¹⁸⁵ Тут читались диптихи єпископів і кліру, вчення яких було правилом істинної віри.

¹⁸⁶ Вселенську – тобто Церкву Римської Імперії – "Ойкумени", ширше – весь Християнський Світ.

щоб і ми в їхньому мірі
прожили життя без *внутрішніх* заворушень,
у православному благочесті,
і з чистим *сумлінням*.¹⁸⁷

Диякон: І за всіх (братів), і за вся (сестри)!¹⁸⁸
Люди: І за всіх, і за вся.

Священик:

І серед перших пом'яни, Господи,
великого владику і отця нашого (*ім'я*),
Святішого Патріарха Московського і всієї Русі,
і владику та отця нашого (*ім'я*),
Блаженнішого Митрополита
Київського і всієї України,
і владику нашого (*високо*) преосвященнішого
(*ім'я, сан і титул правлячого єпископа*),
і, заради (*задля*) блага святих Твоїх Церков,¹⁸⁹
збережи їх у мирі *зі всіма*, у безпеці,
впошані, доброму здоров'ї, довголітті,
вірно правлячими згідно Слова Твоєї Істини.

Диякон:

Пом'яни, Господи, і владику нашого
(*високо*) преосвященнішого
(*ім'я, сан і титул правлячого єпископа*),
що приносить ці Святі Дари
Господу Богу нашему
за преосвящених митрополитів,
архієпископів і єпископів,
за достойне честі пресвітерство
і Христове дияконство,
за священномонахів і за весь монаший чин,
за прощення і позбавлення гріхів
завжди незабутніх будівничих святого храму цього,
і за всіх, споконвіку спочилих православних,

¹⁸⁷У даному контексті йдеться про можливість жити відповідно до вимог православної віри і моралі, не кривдячи християнської совісті перед «зовнішніми». Благочестя = православ'я.

¹⁸⁸Про зміст цього літургічного виразу можна прочитати: а) А. Раес "Ta panta kai dia panta"; б) Р. Тафт (стаття схожої назви); в) Р. Тафт "Диптихи"; г) Ч. Джираудо про структуру та богослов'я класичних анафор; д) д. Михаїл Асмус "О всех и за вся..." У даному контексті «і всіх і вся» – це повнота зібрання евхаристичної громади (общини) – чоловіків і жінок.

¹⁸⁹Місцева Церква – єпархія.

і за тих всіх, хто предстоїть і молиться у святому
і всечеснішому цьому храмі,
і за тих, коїх вони у помишліннях своїх мають,
і за всіх (*братів*) і за вся (*сестри*).

Люди: I за всіх, і за вся.

Священик:

Пом'яни, Господи, град наш
(*назва міста, селища, села*),
в якому живемо,
і всі міста і країни,
і за тих, хто по вірі живе в них.

Пом'яни, Господи,
плаваючих, подорожуючих.
Пом'яни хворих серед тих,
хто на засланні,
і в гірких роботах у рудниках,
полонених, і спаси їх.

Пом'яни, Господи, плодоносящих,¹⁹⁰
і благодійників святих Твоїх Церков,¹⁹¹
і тих, хто допомагає бідним,
і всім нам милості Твої зійшли.

I дай нам єдиними вустами
і єдиним серцем славити й оспіувати
вседостойне і величніше Ім'я Твоє –
Отця і Сина і Святого Духа –
нині і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

Священик:

I хай милості великого Бога
і Спасителя нашого Ісуса Христа
будуть зі всіма вами.

Люди:

I з духом Твоїм.

¹⁹⁰ Ймовірно це ті, хто приносив до храму хліб та вино для Євхаристії і дари для братньої трапези після Літургії. Пор. Повтор.26:2: "...візьми початки всіх плодів землі, які ти отримаєш від землі твоєї, яку Господь Бог твій дає тобі, і поклади їх у кошик, і піди на те місце, яке Господь Бог твій вибере, щоб перебувало там Ім'я Його".

¹⁹¹ Див. Єср.13:16: "Не забувайте також про благотворіння та спілкування, бо такі жертви благоугодні Богу". При храмах знаходились церковні братства. Благодійники – це братчики.

ПРОСІТЕЛЬНА ЄКТЕНІЯ (ПІСЛЯ АНАФОРИ)

Диякон: Всіх святих пом'янувши,¹⁹²

Ще і ще в мирі Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: За принесеній освячені чесні Дари, Господу помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Щоб людинолюбний Бог наш прийняв їх на святий, наднебесний і невидимий Свій Жертвеник, як паоці, що благоухають від душ наших, і з Вишнини низпослав би нам божественну благодать і Дар (*Спілкування Святого Духа*, помолимось.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Щоб позбутися нам усякої скорботи, ненависті та утисків Господу помолимось.¹⁹³

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй і збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Дня цього, що одновлює нас,¹⁹⁴ святого, мирного і безгрішного у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Ангела мирного, вірного наставника, хранителя душ і тілес наших, у Господа просимо.¹⁹⁵

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Прощення і позбавлення гріхів¹⁹⁶ та прегрішень¹⁹⁷ наших

¹⁹². “Всіх святих пом'янувши”, тобто, молитовно пригадавши всіх померлих та живих.

¹⁹³. За врятування православної країни і християн від усіляких негараздів, ненависті та насильства від зовнішніх ворогів (язичників, варварів та ін.).

¹⁹⁴. Тобто за день, який уособлює вірних для Царства Божого через Спілкування у Святому Дусі.

¹⁹⁵. Згідно передання старозавітної Церкви за часів другого Храму, людину, яка після молитви йде додому з храму, супроводжує злий або добрий (мирний) ангел (про це чит. у статті H. Engberding-a Zum besseren Verstaendnis einiger diakonaler Aufforderungen des byzantinischen Ritus (OS. 1964. Vol. 13), а також у книзі R. Taft-a Great Entrance (R., 1978)). У християнському переданні “Ангел Миру” ототожнюється з ангелом-хранителем, іноді – з Самим Христом, а злий – з бісом або з дияволом. Можливо тут і прохання послати через ангела-хранителя звістку про примирення з Богом, про Боже благовілння під час проходження душою т.зв. митарств.

¹⁹⁶. “Гріх” – від санскр. “gregh” – те, що заслуговує на огиду, зневагу, відкинення.

¹⁹⁷. Слов. “прегрешение” слід розуміти як гріхопадіння, гріховну схильність людської волі, похіть (похотіння), хворобу волі, схильність людської волі більше на гріх, ніж на добро, гріховний потяг, нездоланне бажання, що веде до скочення реального гріха (в суч. грец. служебнику – ἡ πλημέλεια). В тлумачному словнику В. Даля “прегрішна людина” – вельми порочна, грішна за своєю внутрішньою суттю людина. (Див. Даляр В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т.

у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Доброго й потрібного душам нашим і мира всьому Світові¹⁹⁸ у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: За останок часу життя нашого, щоб був він сповнений міра (*зі всіма*)¹⁹⁹ і покаяння, у Господа просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Християнського закінчення життя нашого,²⁰⁰ без хвороб, у пошані,²⁰¹ спокої, і доброї відповіді на страшному й великому Суді Христовому просимо.

Люди: Подай, Господи.

Диякон: Попросивши єдності віри і Причастя Святого Духа, самі себе й один одного і все життя наше Христу Богу віддамо.

Люди: Тобі, Господи.

МОЛИТВА ПРО СПАСИТЕЛЬНЕ ПРИЧАСТЯ

Священик: Владико людинолюбний! Тобі ввіряємо життя наше, бо в Тобі уся наша надія. Молимось і, припадаючи²⁰², просимо Тебе: удостой нас у мирі зі своєю совістю причаститися на цій священній духовній Трапезі небесних і страшних Твоїх Таїн для прощення наших гріхів та визволення від прегрішень,

Т.З. М., изд. Терра-Книжный клуб, 1998. С.1003.) “Прегрешение” – те, що заслуговує на подвійне, абсолютне та негайнє відкинення. У деяких перекладачів “прегрешение” = помилка, вина, недбалість. У Синодальному руському виданні Біблії церковнослов’янське “прегрешение” перекладено як “преступление” (злочин, що робить людину винною, зле діяння, скоївши яке людина по своїй волі переступає межу). Серед українських перекладів зустрічається такий варіант: Еф.2: 1-5: “...І вас, що мертві були через ваші провини (злодіяння, злочини, давньогрец.тò παράπτομα = падіння) й гріхи, в яких ви колись проживали за звичаєм світу цього, (Бог)... оживив разом з Христом” (порівн. Рим.1:21-32). “Прощення гріхів і падінь” – звільнення від них і повна відмова від їх повторення, що стає можливим при повному зціленні онтологічних наслідків первородного гріха у людині.

¹⁹⁸ Прохання за те, щоб небо та земля, примирені у Христі (Лк.2:13-14), одне з одним були не у ворожнечі, але перебували у єднанні Миру Божого (у Божественному Спокой, у Божественному Мовчанні), який, згідно з апостолом Павлом, “вищий від всякого розуму...” (Філ.4:7), і є Життям у Бозі. ”Увесь Світ” – це вся світобудова у її повноті, увесь цілісний створений видимий та невидимий (ангельський) світ.

¹⁹⁹ Тобто, сповнений примирення з Богом, з Церквою і людьми. Тут “бути у мірі” означає перебування у стані благодаті, у святості.

²⁰⁰ Іншими словами, отримавши відпущення гріхів у св. Таїнствах Єлеопомазання і Причастя (Євхаристії).

²⁰¹ Тут прохання земного кінця не через ганебну кару, а кінця природного, та з надією на вічне спасіння, тобто, про достойне закінчення земного життя при загальній повазі.

²⁰² Слов. “мили ся деем” означає безпомічність свою визнаємо, будучи недіздатними, принижуючи себе, простираючись долу, падаючи ниць. Молитви, в яких була присутньою фраза “мили ся деем” завжди вислуховувалась общинкою на колінах.

для Спілкування Святого Духа і успадкування Царства Небесного, для стояння перед Тобою без (*побоювання*) Суду та *суворого* вироку²⁰³. І сподоби нас, Владико, сміливо та неосудно приклікати Тебе, Небесного Бога-Отця, і промовити²⁰⁴:

Люди:

Отче наш, що є на Небесах!²⁰⁵
Хай святиться Ім'я Твоє,
Хай прийде Царство Твоє,
Хай буде воля Твоя
Як на Небі, так і на землі.
Хліб наш на(д)сущний²⁰⁶
Дай нам на цей день,
І прости нам провини (*борги*) наші,
Як і ми прощаємо винуватцям (*боржникам*) нашим.
І не допусти нас до спокуси,
Але визволи нас від лукавого.²⁰⁷

Священик:

Бо Твоє є Царство і Сила і Слава
Отця і Сина і Святого Духа²⁰⁸
нині і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

Священик: Мир всім.

²⁰³ До Небесного Отця через Христа вірні мають безбоязнь і надійний доступ (Еф.3:12). А ті, хто постійно причащаються, можуть бути Ним виправдані на Суді. Див. Ін.6:54: “Хто споживає Мою плоть та п'є Мою кров, той має життя вічне; і Я воскрешу його в останній день”.

²⁰⁴ Молитву Господню за змістом слова “і промовити”, вірніше, промовляти всією общину (не співати). У старовину при цьому підімали руки до неба. Підняті руки означали доторкання до Престолу Божого або до риз Христових, а відкриті долоні – готовність прийняти дари Божої любові. Пор. іконографію “Оранти”.

²⁰⁵ Церк. слов. “Иже еси на небесех” – Який на небі, тобто, “Отець Небесний...”

²⁰⁶ “Хліб насущний” (грец. “έπιούσιος” – надбуттєвий, надприродній) – за тлумаченнями св. отців, це Пожива для вічного життя – Тіло і Кров Христові.

²⁰⁷ Від зла, двоєдущності, лицемірства, від уособлення зла – сатани.

²⁰⁸ З християнського погляду Свята Трійця і є Царство, Сила і Слава. “Царство”, “Сила”, “Слава” – слова-субтитули, що допомагають уникати виголошувати слово “Бог”, і замінюють священне Ім'я Боже, яке не можна виголошувати даремно. Христос, коли вознісся на Небо, сів “праворуч Сили”, себто, сів праворуч Отця (Мк.14:62). Единородний Син Божий є Слава Отця (Ін.17:24). За тлумаченням святих отців, Дух Святий з'являється в образі світлоносної хмари, “хмарини Слави”, що покрила Христа на Фаворській горі (Див. Мф.17:5: “Коли він ще говорив, ось, хмара ясна покрила їх; і, ось, із хмари пролунав голос, що говорив: Це є Син Мій Возлюблений, в Якому Мое благовоління; Його слухайте”), і взяла Його на Слеонській горі (Див. Дії.1:9: “...Він піднявся на їхніх очах, і хмара взяла Його з виду їх”).

Люди:І душі Твоїй.

Диякон:Глави ваші перед Господом схиліть!²⁰⁹

Люди:Тобі, Господи.

ГОЛОВОПРЕКЛОННА МОЛИТВА²¹⁰

Священик: Царю невидимий, благодаримо Тебе, бо Ти незмірною Твоєю Силою створив уесь Світ і з великої Твоєї милості усьому *сущому* буття дарував!²¹¹ Споглянь з Небес, Владико, на тих, що схилили *глави* свої не перед плоттю і кров'ю,²¹² але перед Тобою – Страшним Богом.²¹³ Тому Ти *Сам*, Владико,

²⁰⁹ Головопреклонна молитва – древня заміна звичаю покладання руки єпископа на кожного, хто молився, перед виходом його з храму (звідси і звичай цілування хреста по закінченні літургії). На літургії – три главопреклонні молитви: 1) для оглашених, 2) для вірних, які не причащаються (після "Отче наш"). Саме для останніх диякон виголошує "Глави ваші... схиліть" замість "Глави наші..."; і 3) для виходу з храму причасників (заамвонна молитва), на якій диякон не випадково стоїть зі схиленою главою.

²¹⁰ Головопреклонна молитва містить прохання на роздроблення Св. Агнця для духовних потреб вірних та про безпеку тих, хто причастиється і покине храм (за плаваючих, подорожуючих, хворих).

²¹¹ Бог про Себе сказав: "Я Той, Хто є" (Див. Вих.3:14). Він обійняв Собою все буття й володіє ним. І в цьому розумінні є істинним абсолютним Буттям. Все створене покликане Богом з небуття (з нічого) до буття. Все, що наповнене буттям причасне Богу за буттям через уподоблення Першообразу. Буття є присутністю Бога в творінні. Але саме існуюче творіння не є надіснуючим Богом. Для християнина питання: "Що від початку є первинним: матерія чи дух (свідомість)?" – позбавлене змісту. Як одне, так друге є несамобутнім, створеним Творцем з нічого (як і час, і простір). Тільки Бог – беззначальний. Він поза часом і простором. Він не є створеним. Про Нього можна тільки сказати: Він Є. В усьому створеному святі отці розрізняють існуюче (що реально сповнене буття) від не-існуючого, від примарно сповненого буттям. Наприклад, людина наділена Богом реальним буттям. А тінь від тіла людини є лише простою відсутністю світла. Тому тінь – "не існуюче", в ній немає реального створеного Богом буття. Зло також є "не існуочим", бо не створене Богом, але є наслідком людського первородного гріха, що приніс онтологічну дисгармонію у первозданну Красу (грец. "kala") Космосу. Зло в Світі – це позбавлена суті "тінь" гріхопадіння людини. Бог створив все суще – видиме і невидиме (ангелів) – і підтримує його буття благодатними силами (божественими енергіями) Духа Святого. Св. Іоанн Златоуст та інші учителі Церкви (на відміну від східних дуалістичних вчень і маніхейських уявлень, що трактували матерію як зло начало) розглядали буття Світу, як благо. І тому благодарили Бога за дарування буття всьому існуочому і, особливо, людині.

²¹² У церк. слов. тексті молитви: "ибо преклонили не плоти и крови..." Антиязичницька тема проти обоготворення природи, тварин або створеної людини. Вислів "плоть і кров" – біблійний. Часто він є синонімом тваринного світу і людини. Пор. Бут.7:21: "І втратила життя всяка плоть, що рухається по землі, і птахи, і скоти, і звірі, і плазуни, і всі люди"; Мф.16:17: "Тоді Ісус сказав йому у відповідь: блаженний ти, Симоне, сину Іонин, тому що не плоть і кров відкрили тобі це, але Отець Мій, Який на Небесах". "Плоть (тіло) і кров" у даному контексті молитви – це все створене Богом з "нічого", "чиста" матерія, яку не слід обожнювати. Почитання ж євхаристичної Плоті і Крові Христових відбувається згідно Священного Передання Церкви, зокрема, халкідонського христологічного догмату: у єдиній іпостасі Бога-Слова втіленого (у Христі Ісусі) нероздільно і незлитно існують дві природи – божественна і людська. За вченням Леонтія Візантійського (VI ст. від Р.Х.), передвічною іпостассю Сина Божого була прийнята людськість Христова від Пресвятої Діви Марії, що надала Йому індивідуальності. Причому так, що "вона стала виразною (в іконах),... що дозволяло їй їсти й пити" (преп. Феодор Студит). Плоть Христова (з Його Кров'ю) стала воіпостазованою. Про вислів святих отців "воіпостазованість" читайте: Давиденков О. Традиционная христология нехалкідонитов с точки зрения святых отцов и Вселенских Соборов Православной Церкви. Православный Свято-Тихоновский богословский институт, Москва, 1998, с. 27-32.

²¹³ "Страшний Бог" – це Бог, велич образа Слави Якого повергає людей і ангелів у священий трепет. Див. Єз. 1:26-2:1.

передлежачі (*Дари*) роздрібни рівно для блага всіх і згідно потреб кожного.²¹⁴ З плаваючими сопливами, подорожуючих супроводь і, як Лікар душ і тілес, хворих (*серед них*) зціли благодаттю і щедротами, і людинолюбієм Єдинородного Сина Твого, з Яким Ти благословенний із Пресвятым і Благим, і Життєтворчим Твоїм Духом – нині, і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

МОЛИТВА ПРО ПРИЧАСТЯ З РУКИ ХРИСТОВОЇ

Священик: Господи, Ісусе Христе, Ти – Бог наш, що сидить з Отцем на небесах і тут (*з нами*) невидимо перебуває! Поглянь на нас з Престолу Слави Царства Твого – зі святої Осели Твоєї,²¹⁵ і прийди освятити нас, і сподобити прийняти з Твоєї всесильної Руки Твоє пречисте Тіло і Твою чеснішу Кров, і через нас роздати їх усім Людям Твоїм.²¹⁶

Диякон: Увага!

Священик: Святе – святым!²¹⁷

Люди: Єдиний Святий,²¹⁸
Єдиний Господь,
Ісус Христос
у Славі Бога – Отця!²¹⁹

Амінь.

²¹⁴“згідно потреб кожного” – у давнину вірним удалялися частинки Святих Дарів для самопричащання членів родини вдома або хворих і помираючих під час подорожі землею і морем.

²¹⁵Оселя Христова там, де Його Небесний Отець.

²¹⁶У древні часи св. Причастя розносилося тим вірним, які були відсутні на Євхаристії.

²¹⁷Тобто, святі Дари для обранців Божих – християн, вірних. В древній практиці Святі Дари під час цього виголосу підносилися вгору і показувалися освятому Народу Божому на знак запрошення до причастя Джерелу життя вічного. Слово “святий” тут вжито не в розумінні моральному, а в розумінні несхожості – “інший”, “виділений із звичайного порядку речей”. Див. 1Пет.2:9: “...ви рід вибраний, царське священство, народ святий, люди взяті в уділ Божий, щоб сповіщати чесноти Того, Хто покликав вас із темряви до дивного Свого світла”; Ін.15:16: “Не ви Мене вибрали, а Я вас вибрав, і поставив вас, щоб ви йшли і приносили плід, і щоб плід ваш залишався, щоб, чого не попросите від Отця в ім’я Моє, Він дав вам”. Виголос відображає практику т.зв. “тайної дисципліни” (*disciplina arcana*) – святі Дари, що часто приносились в домівки для причащення хворих і вірних, відсутніх за Євхаристією, не повинні були потрапити до рук катехуменів (оглашених).

²¹⁸Єср.7:26: “Такий і повинен бути у нас Первосвященик: святий, незлобивий, невинний, відлучений від грішників, і вознесений вище небес”.

²¹⁹Пор. Фил.2:9-11: “Тому і Бог превозніс Його та дав Йому Ім’я, що вище всякої імені, щоб перед іменем Ісуса схилилося кожне коліно небесних, і земних, і підземних, і щоб кожен язык сповідав: що Господь Ісус Христос в славу Бога Отця”.

МОЛИТВИ ПЕРЕД ПРИЧАСТЯМ

Святителя Іоанна Златоуста

Вірую, Господи, і перед всіма визнаю, що Ти воїстину Христос, Син Бога Живого,
Який прийшов у світ грішних спасти, серед яких я най грішний.

Вірую також, що цей Хліб є пречистим Тілом Твоїм, і це вино є всечеснішою
Кров'ю Твоєю. Молюся Тобі: помилуй мене і прости мені всі прогрішння мої,
сконці вільно або не вільно, словом чи ділом, свідомо чи несвідомо. І удостой мене
неосудно прийняти частку пречистих Тайн святих Твоїх Тіла і Крові для прощення
гріхів моїх і життя вічного.

Вечері Твоєї Тайної, Сину Божий, причасником мене прийми, бо ворогам Твоїм
тайни (*причастя*) не видам, і лобзання Тобі не дам, як Іуда, але, як розбійник (*при
Хресті*), сповідаю віру свою: “Пом’яни мене, Господи, у Царстві Твоєму”.

І хай мое таємниче причастя Тобі у святих Твоїх Тілі і Крові принесе мені не
засудження з суворим вироком, але зцілення душі й тілу моїм. Амінь.

Молитва свт. Інокентія Херсонського

Господи, я як людина, згрішив, але Ти, як Бог милосердий, прости мені, вбачаючи
неміч душі моєї. Ісусе, Боже серця мого, прийди і з’єднай мене з Тобою на віки!
Амінь.

ПОДЯЧНІ ГІМНИ ПІСЛЯ ПРИЧАСТЯ

Священик: Спаси, Боже, Людей Твоїх

і благослови надбання Твоє!²²⁰

Люди: Амінь.

Пізнавши Світло Істинне,
прийнявши Духа Небесного,²²¹
зняли ми віру істинну
в поклонінні нероздільній Трійці,
бо Вона спасла нас!

²²⁰ Церк. слов. “Достояние Твое” – те саме, що “надбання Твое”, синонім християнського новозавітного обраного народу Божого, а з ним і святынь Церкви. Пор. гімн на свято Воздвиження Хреста Господнього: “Спаси, Господи, Людей Твоїх і благослови (нас) – надбання Твое”.

²²¹ “Прийнявши Духа Небесного” – тобто, отримавши через причастя дар Спілкування у Святому Дусі, ту божественну благодать, що освячує.

Священик:

Благословен Бог наш завжди,
Нині і во вік,
і во вічні віки!

Люди: Амінь.

Хай наповняться вуста наші
хвалою Тобі, Господи,
щоб оспівувати Славу Твою.
Бо Ти сподобив нас причаститися
святих Твоїх, божественних,
безсмертних і життєтворчих Таїн.
Збережи нас у Твоїй Святині,
весь день наставляючи у заповідях Твоїх.²²²
Алилуя (*тричі*).

ПОДЯЧНА ЕКТЕНІЯ

Диякон: Станьмо добре,²²³ щоб прийнявши божественні, святі, пречисті, безсмертні і життєтворчі, страшні Христові Таїни, достойно благодарити Господа.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Захисти, спаси, помилуй і збережи нас, Боже, Твоєю благодаттю.

Люди: Господи, помилуй.

Диякон: Попросивши, щоб день цей звершував нас,
був в усьому святым, мирним і безгрішним,
самі себе й один одного, та все життя наше Христу Богу віддамо.

Люди: Тобі, Господи.

²²² Церк. слов. "...весь день поучатися правде Твоєй..." – означає наставляючи нас в заповідях Твоїх. Після св. Літургії християни весь недільний день старались спілкуватися з Богом, слухаючи Слово Боже.

²²³ У старовину всі ектенії вислуховувались вірними на колінах. Але після причастя благодарственна ектенія вислуховувалася стоячи. Слов. слово "просто" означає прямо, благопристойно, благоговійно, побожно, стоячи на ногах. "Ставши просто, ставши благоговійно,... щоб достойно вознести благодаріння..." – заклик вознести благодаріння Богу стоячи і благоговійно.

ПОДЯЧНА МОЛИТВА

Священик: Благодаримо Тебе, людинолюбний Владико і благодійник душ наших, за те, що Ти удостоїв нас причаститися небесних Твоїх і безсмертних Тайн. Виправи нашу дорогу до Тебе, укріпи нас *спасительним* страхом Твоїм, збережи наше життя, зміцни наші стопи, молитвами і зітханнями славної Богородиці і Приснодіви Марії і всіх святих Твоїх. **Бо Ти є Освяченням нашим і Тобі ми славу віддаємо – Отцю і Сину і Святому Духу – нині, і во вік, і во вічні віки!**

Люди: Амінь.

Священик: З миром йдемо!

Люди: В Ім'я Господнє.

Диякон: Господу помолимось.

Люди: Господу помилуй.

ЗААМВОННА МОЛИТВА (НА ВИХІД З ХРАМУ)²²⁴

Священик: Господи, Ти є Господь благословляючих Тебе і надію на Тебе покладаючих! Спаси Людей Твоїх і благослови надбання Твоє, Повноту Церкви Твоєї²²⁵ збережи, освяти люблячих Красу Дому Твого і божественною Твоєю Силою знову прослав їх Славою Твоєю,²²⁶ і не покинь, на Тебе надію покладаючих. Твій Мир²²⁷ усьому Світові Твоєму даруй,²²⁸ Церквам Твоїм, священикам, воїнству і всім Людям Твоїм. **Бо всяке даяння благе²²⁹ і кожен Дар (Спілкування) з Вишнини, що оновлює нас,²³⁰ посилається від Тебе – Отця (ангельських) Світів,²³¹ і Тобі славу, благодаріння і поклоніння віддаємо – Отцю і Сину і Святому Духу – нині, і во вік, і во вічні віки!**

²²⁴ Амвон Святої Софії у Константинополі стояв на мармурових стовпах у центрі храма.

²²⁵ Повнота Церкви = кафоличність = соборність – невидима і видима сторони буття Церкви (Божественна і людська): сакральна, просторова, гносеологічна, соціальна, моральна.

²²⁶ Божественна Сила Отця – це благодать, енергія Святого Духа. Слава Божа – сяюча духовна хмарина нествореної благодаті Божої або Сам Христос – жива Слава Отця.

²²⁷ Про Мир Божий, який дається нам з Вишнини дивіться відповідно зноску у великій ектенії, там де йдеться «За дарування вишнього Миру...»

²²⁸ Тобто, людині і всьому творінню.

²²⁹ Благі даяння – добрі (братьські) дари, звичайні люб’язні людські дари-подаяння. В молитві, вочевидь, йдеться про приношення (дари, даяння) вірних на спільну (братьську) трапезу – “агапу” – вечерю Любові, що в древні часи здійснювалася ввечері перед Євхаристією, а пізніше, через перенесення служжіння Літургії на ранковий час після Євхаристії.

²³⁰ Церк. слов. “всякий Дар совершен Свыше есть” – мається на увазі Дух Святий, що сходить від Бога-Отця і Який зійшов на св. апостолів у День св. П’ятидесятниці. За Його отримання молиться свята Церква: “Зійшли з Вишнини Духа Святого на нас і на ці святі Дари”. Дух Святий – це Дар, що дається Богом-Отцем через Христа у серця віруючих і свідчить про їх усиновлення Богу-Отцю (по благодаті). Дух Святий онтологічно підготовлює, вдосконалює (освячує) вірних для нового життя у Христі, в Царстві Св. Трійці. Вся анафора – це палка молитва про отримання Дару – Святого Духа.

²³¹ Церк. слов. “Отца светов” – Отця світів, буквально “світил”. Древні цдейські і християнські передання допускали зв’язок світлоносних ангелів з планетами за ознакою стрункості, розміреності, стрімкості руху. Архангела Гавриїла часто поєднували з Місяцем, Рафаїла – з

Люди: Амінь.

МОЛИТВА НА СПОЖИВАННЯ СВЯТИХ ДАРІВ

Священик: Христе, Боже наш, Ти – живе Словлення Закону, пророцтв і Тайни Спасіння, що задумана була Твоїм Отцем! Наповни ж *Собою* серця наші, щоб ми раділи й святкували завжди, нині і во вік, і во вічні віки!

БЛАГОСЛОВЕННЯ ВІРНИМ

Люди: Амінь. Благословлено Ім'я Господнє віднині і до віку! (*Тричи*)

Священик: Благословення Господнє, Його благодаттю і людинолюбієм хай буде зі всіма вами завжди, нині і во вік, і во вічні віки!

Люди: Амінь.

Меркурієм і т.п. Вислів “воїнство небесне” у семітській мовній системі означає ряд світил. В тлумаченнях святих отців “небесні світила” – це ангели. Таким чином, вислів “Отець світочів” = “Отець небесних воїнств – незчисленних ангелів”. Бог є Отець і творець ангелів. У молитві явно простежується антиязичницька тема проти поклоніння планетам. Про ангелів читайте: Богословские Труды, №27, изд. МП, 1985, с. 325-327.

СТАТТИ

ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ),
епископ Венский и Австрийский,
Московский Патриархат

БОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТУРГИЯ

(доклад в Киевской Духовной Академии 20.09.02)

Литургия есть «общее дело» и она, безусловно, требует присутствия и активного участия мирян. Православная практика не знает частных Литургий, которые бы священник совершал наедине с собой (как это весьма распространено в Католической Церкви). Вся структура Литургии предполагает наличие общины, которая, наравне со священником, является совершившим Литургии. Это община не «зрителей», но участников, чье участие в Литургии заключается в причастии Святых Христовых Тайн.

Справедливо отмечалось многими (в том числе с особенной настойчивостью о. Александром Шмеманом), что чинопоследование Литургии верных вообще не предполагает наличия в храме не причащающихся молящихся, и что современная практика, при которой многие довольствуются пассивным присутствием в храме, не соответствует практике Древней Церкви. Я полностью согласен с теми, кто считает, что практику Древней Церкви следует возродить и что мирянам надо позволять причащаться за каждой Литургией. При этом правила, касающиеся подготовки к причащению, должны быть одинаковыми для мирян и для духовенства.

Когда для духовенства устанавливаются одни нормы, а для мирян другие, это представляется несправедливым и противоречащим смыслу Литургии, на которой все – и епископ, и священник, и мирянин – предстают перед Богом и предстоят Богу в равном достоинстве, или, увы, в равном недостоинстве. Ибо «никто же достоин от связавшихся плотскими похотями и сластями приходит или приближится» к причащению Святых Христовых Тайн». Но еще **преподобный Иоанн Кассиан Римлянин** говорил: «Мы не должны устраниться от причащения Господня из-за того, что сознаем себя грешными. Но еще более и более надобно поспешить к нему для уврачевания души и очищения духа, однако же, с таким смирением духа и веры, чтобы, считая себя недостойными принятия такой благодати, мы желали более уврачевания наших ран. А иначе и однажды в год нельзя достойно принимать причащение, как некоторые делают... оценивая достоинство, освящение и благотворность Небесных Тайн так, что думают, будто принимать их должны только святые и непорочные; а лучше бы думать, что эти таинства сообщением благодати делают нас чистыми и святыми. Они подлинно выказывают больше гордости, нежели смирения, как им кажется, потому что, когда принимают их, считают себя достойными принятия их. Гораздо правильнее было бы, если бы мы со смирением сердца, по которому веруем и исповедуем, что мы никогда не может достойно прикасаться Святых Тайн, в каждый воскресный день принимали их для врачевания наших недугов, нежели... верить, что мы после годичного срока бываем достойны принятия их».

Активное участие мирян в Литургии предполагает и возможность для них отвечать на возгласы священника и слышать слова так называемых «тайных» молитв, в частности, молитву анафоры.

В современной церковной практике эти молитвы, как правило, читаются священником про себя, что, во-первых, создает дополнительную преграду между священником и паствой, а во-вторых – и это главное – окрадывает молящихся, так как основное содержание Литургии проходит мимо них.

Приходится слышать много аргументов в защиту практики тайного чтения молитв: говорят, в частности, что нельзя, чтобы эти молитвы слышали непосвященные, случайно зашедшие в церковь люди; ссылаются на «тайную дисциплину» (*disciplina arcana*), существовавшую в Древней Церкви.

Все эти аргументы мне представляются неубедительными. Так называемые «тайные» молитвы изначально не были тайными: предстоятель читал их во всеуслышание. Думается, и в наше время верующие должны иметь право слышать эти молитвы целиком, а не только их заключительные придаточные предложения, обозначающие, что молитва прочитана, но не дающие ни малейшего представления о ее содержании («яко да под державою Твою всегда храними», «победную песнь поюще, вопиюще,зывающе и глаголюще», «Твоя от Твоих Тебе приносяще» и пр.). По крайней мере, вслух следует читать молитву анафоры, в которой заключена вся суть Литургии.

Служение Литургии – творческий акт, в который вовлечена вся полнота Церкви. Текст Литургии всегда один и тот же, но каждая Литургия дает возможность духовно воспринять его по-новому и заново пережить радость встречи с Живым Богом. Многое при совершении Литургии зависит от священнослужителей. Очень часто Литургия бывает «украдена» у верующих из-за поспешного или небрежного совершения ее священником.

Служение Литургии, вне зависимости от того, совершается ли оно архиереем в кафедральном соборе или священником в сельском храме, должно быть неспешным и величественным. Все слова Литургии должны произноситься с возможной тщательностью, внятно и отчетливо. Очень важно, чтобы священнослужитель молился вместе с общиной, а не произносил механически слова, давно утратившие для него новизну и свежесть. Недопустимо привыкание к Литургии, восприятие Литургии как чего-то будничного, обыденного, даже если она совершается ежедневно.

В служении Литургии недопустима театральность, актерство, искусственность. Священнослужитель, кроме того, не должен открыто выражать свои эмоции, чувства, переживания, не должен своим служением привлекать внимание к себе, дабы основное внимание верующих было всегда обращено не на него, а на истинного совершиеля Литургии – Христа. Сказанное относится и к диаконам, которые в некоторых случаях превращают богослужение в театр, используя все богатство своих голосовых и актерских данных для того, чтобы произвести большее впечатление на публику. Роль диакона в Литургии чрезвычайно важна: он призывает общину к молитве и призван создавать молитвенное настроение, а не разрушать его.

Имеется особенность православной Литургии: в ходе ее совершения устанавливаются трогательные, теплые и доверительные отношения между предстоятелем и диаконом. «Помолися о мне, владыко святый», «Помяни мя, владыко святый» – с этими словами диакон неоднократно обращается к предстоятелю в ходе Литургии. «Да исправит Господь стопы твоя», «Да помянет тя Господь во Царствии Своем», – отвечает ему предстоятель. Принимая от епископа благословение или подавая ему тот или иной священный предмет, диакон всегда целует ему руку; начиная или заканчивая священнодействие, кланяется ему. Все эти действия – не просто остатки древнего «церковного протокола». Они имеют **иконный характер**, символизируя те отношения абсолютного доверия и любви, которые существуют между людьми в Царстве Небесном и которые должны существовать между теми, кто живет в Боге.

Кроме того, эти действия подчеркивают иерархический характер Церкви, в которой, по учению Ареопагита, божественные «исхождения» и «светолития» переходят от высших к низшим: от ангелов к человекам, от епископа к священникам, от священников к диаконам, от клириков к мирянам.

Наконец, почтение, оказываемое во время богослужения епископу-предстоятелю как совершителю Евхаристии, как видимой иконе Христа, (или совершающему её от имени правящего епископа настоятелю) сродни тому, которое оказывается священным изображением: честь, воздаваемая образу священнослужителя-епископа, восходит к Первообразу-Христу.

Архимандрит Киприан считал Божественную Литургию «самым мощным средством пастырского служения». Он подчеркивал, что «ни молебны, ни панихиды, ни акафисты (к которым, кстати сказать, относились очень неодобрительно и митрополит Антоний [Храповицкий], и приснопамятный святитель московский митрополит Филарет (Дроздов)), не могут заменить собою святейшую службу Евхаристии».

Если уж молебны и панихиды необходимы, их следует совершать до, а не после Литургии. Впрочем, мне думается, что сама Литургия, будучи службой универсальной и всеобъемлющей, уже вмещает в себя все то, ради чего служатся молебны и панихиды, в том числе поминование живых и усопших.

В Царствии Божием отпадут символы, останутся только реальности. Там мы не будем причащаться Тела и Крови Христовых под видом хлеба и вина, но будем «непосредственно (истее)» причащаться Самого Христа – Источника жизни и бессмертия.

Но, хотя изменится вид, образ, форма нашего приобщения к Богу, не изменится его сущность: это всегда будет личная встреча человека с Богом, причем человека не изолированного от других, но находящегося в общении с другими. В этом смысле справедливо говорится о том, что Литургия, совершаемая на земле, – лишь часть той непрестанной Литургии, которая совершается человеками и ангелами в Царстве Небесном.

Ієромонах Мікаел Арранц (+2008),
СПб.ПДА, лекції.

ПРО ДРЕВНЮ ПРАКТИКУ ВИГОЛОШЕННЯ ЄКТЕНІЙ І ЧИТАННЯ ЕВХАРИСТИЧНИХ МОЛИТВОСЛОВІЙ

У давнину всі єктенії були “мирними”, оскільки мали на початку заклик: “Миром (тобто, в повному душевному спокої, у мовчанні) Господу помолимось”. На першому проханні вірні, мовчки, ”нічтоже отвіщавая”, заспокоювали почуття і зводили своє серце і розум “горі” – до невидимого Бога.

Дияконські прохання на мирній єктенії, починаючи від “О Свішнім мири...”, вірні вже слухали колінопреклонно. Зовнішнім знаком до колінопреклоніння на інших єктеніях служило перше виголослення “Паки і паки (“миром”), преклоньше коліна, Господу помолимось”. Знаком переходу до стояння зібрання вірних служило виголослення: “Заступи, спаси, помилуй (“возстави”) і сохрани...” Прохальні виголослення диякона (“Дне всього совершенна”) слухалися всіма стоячи та, як правило, без вимовляння “Господи, помилуй” як у Літургії св. Іакова). Також, як правило, молитва священика на єктенії слухалась на колінах. Місце священицької молитви було перед виголосленням диякона “Заступи, помилуй...” або, що є більш природним, перед протяжним проголосленням священиком виголосу. Диякон часто подавав знак до загальної молитви виголосленням “Премудрость”, тобто “Увага!” До складу майже кожної єктенії включалася поминальна частина (“Пресвяту, пречисту...”) і наставлення про силу братської молитви (“...самі себе і друг друга...”). У необхідних випадках священик читав так звану главопреклонну молитву, прохаючи для народу Божого благословення. Усі вірні при цьому стояли з низько схиленими головами на знак своєї покори волі Божій (до вимовляння протяжного виголосу), підтверджуючи почуте вигуком “Амінь”. Виходячи з логіки священичих молитв, у старовину майже всю Літургію вірні на знак смиренності та покаяння, стояли на колінах. (Див.: “Паки і многажди ми приклоняємося перед Тобою”, або “і мілі ся дієм”, тобто, впавши долу).

Пізніше колінопреклоніння (“поклони”) на єктеніях по недільних днях (але аж ніяк не по буднях), а також у період Пасхи і П’ятидесятниці були відмінені деякими соборними правилами. Тому що стояння вірних у День Господній мало тепер символізувати віру Церкви у загальне воскресіння.²³² Треба брати до уваги і те, що Літургія св. Іоанна Златоуста у старовину довго звершувалася по буднях, а у неділі – відправлялася Літургія св. Василія Великого.

²³² З послабленням покаянної дисципліни та сили духу молитви, древнє покаянне уставне колінопреклоніння общини на єктеніях та молитвослов'ях Літургії повсюдно зникло з практики в усі дні церковного року. Однак залишок цього візантійського звичаю можна бачити та чути у Руській Православній Церкві при голосному читанні трьох древніх молитв на єктенії вечірні в самий день Святої Трійці, яке справляє сильне враження на тих, що моляться. З цього моменту період П’ятидесятниці закінчувався і всі вірні Древньої Православної Церкви знову стояли коліноуклінними майже всю Літургію.

Загальна схема візантійської єктенії

1.

Введення у молитву (“Паки і паки”...); 2. Колінопреклоніння (“О Свишнім мирі...”); 3. Перехід від колінопреклоніння до стояння (“Заступи, спаси, помилуй, возстави...”); 4. Закінчення: поминальна частина (“Пресвятую, пречистую...”), голосна молитва предстоятеля і “Амінь” народу.

Борис Сове

ЄВХАРИСТІЯ В ДРЕВНІЙ ЦЕРКВІ ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА

(3 журналу “Православний вісник”, № 4 1998, сс. 11–30. УПЦ, скорочено)

У великий день таємничої П'ятидесятниці було покладено початок новому благодатному царству – общині Нового Ізраїлю, Церкві Христовій – містичному тілу Христовому. В Церкві відроджено єдність людського ества, розчленованого гріхом. Гордовитому будівництву вавилонської вежі, змішанню мов та розділенню людства у богослужінні П'ятидесятниці протиставляються вогняні язики Святого Духа та боголюдське соборне тіло Церкви, об'єднане воєдино любов'ю.

“Хай будуть усі єдині, як Ти, Отче, в Мені, і Я в Тобі, так і вони хай будуть в Нас єдині” (Ін.17:21) – молився Христос Своєму Отцю в первосвященицькій молитві. Ця молитва та прощальна бесіда Христа із співбесідниками – друзями, апостолами в Сіонській Горниці, яка передувала їй, цей гімн радісної та урочистої любові, богослов'я Євхаристії, у Євангелії “богослова та друга Христового” Іоанна займає місце, що відповідає описам Тайної Вечері у синоптичних Євангеліях. На ній відбулася перша Євхаристія, що встановила Новий Завіт. “Робіть це на Мій спомин”.

Виконуючи цю заповідь Христа у повній свідомості великого значення Євхаристії, апостоли звершують це таїнство. Реконструкція первинної форми Євхаристії являє складну проблему [1]. З усією вірогідністю, апостольська Євхаристія по формі походила, якщо не повторювала, від чину іудейської вечері друзів (*habura*) – “*kiddush*”, можливо, пасхальної.

Книга Діянь Апостолів оповідає, що після першої проповіді апостола Петра та хрещення 3000 чоловік, “вони постійно перебували у вченні апостолів, у спілкуванні і в переломленні хліба” (Дії 2:42) і, “переломлюючи хліб у домах, приймали поживу в радості і простоті серця” (Дії 2:46). Це переломлення хліба осіняло благодатними променями все життя першохристиянської общини, що жила постійною радістю блаженного сорокодення. “Всі віруючі були разом і мали все спільне. І продавали добро і всяку власність, і розділяли всім, дивлячись по потребі кожного” (Дії 2:44-45). “У безлічі ж віруючих було одне серце й одна душа, і... не

було між ними жодного потребуючого” (Дії 4:32-34). Життя християн було пронизаним свідомістю, що “коли страждає один член, страждають з ним і всі члени, прославляється один член, з ним радіють усі члени” (1Кор.12:26). Біля “чаші благодаріння” для християн вказувався шлях до розв’язання соціальної проблеми, болісна гострота якої в Римській імперії і до нинішнього часу хвилює наші серця, як вона мучила і християн перших століть. Євхаристія поглибила гостроту проблеми. Євхаристія поєднувала та урівнювала всіх – господарів та рабів, багатих та бідних. Всі члени Церкви – рівні та вільні у Христі, всі – діти Божі, всі – друзі Христові, браття й сестри. “Один хліб і ми, яких багато – одне тіло; бо всі причащаємося від одного хліба” (1Кор.10:17). Ця єдність усіх членів Церкви у Христі, в образі Пресвятої Трійці та союз любові, що дарується в Євхаристії [2], звучать в усіх євхаристичних молитвах, починаючи із “Вчення дванадцяти апостолів”, яке ще зберігало словесні форми іудейських застільних ритуалів, але внесло в них новий зміст – христологію та еклезіологію [3].

“Хай прийде благодать, і хай пройде цей світ” – молиться звершуючий Літургію. І община урочистим месіанським гімном вітає євхаристичного Христа. “Осанна Богу Давида... “Маран афа” – Господь прийшов”. Він являється віруючим у Євхаристії. Наступає парусія. Виповнюються видіння та дожидання древніх пророків. ”Хай прийде Царство Твоє”. Починається месіанське царство. “Це бо входить Цар Слави”. Христос царює. Християни беруть участь у весільній вечері Агнця, у месіанській трапезі, соборно приносячи благодарственную молитву і причащаючись Тіла й Крові Христових. Це і була та радість, про яку говорить книга Діянь Апостолів. Це і було тим благодатним досвідом, котрий надихав на сповідницький та мученицький подвиги. Соборність Євхаристії, хрестовоукріплення свята християнської общини, яскраво відображені в усіх чинах Літургії – “спільному ділу” Церкви, починаючи з її описання у “Апології” св. Іустині Мученика, написаній між 150 та 155 рр. [4].

Євхаристія звершується в день недільний – “день сонця”. У ній приймають участь усі члени общини. **Після читання Святого Письма та проповіді всі приносять приношення (1Кор.16:2) – дари – жертву Богу, речовину для таїнства, беручи цим участь у спільному євхаристичному жертвоприношенні [5].** “Ми приносимо Богу не так, наче нужденному, але як благодаріння за його владарювання і для освячення творіння... Слово хоче, щоб і ми приносili дари до вівтаря часто та не пропускаючи” [6]. **До цих дарів приєднувалися і дари близнім, але не як простий акт благодійності, а як жертва Богу.** “Між тим заможні та бажаючі, кожний за своїм бажанням, дають, що хочуть, і зібране складається у предстоятеля, і він піклується про сиріт та вдів, та всіх нужденних внаслідок хвороби чи по іншій причині, про ув’язнених, про тих, що прийшли в нужді” [7]. **Без любові – жертва недосконала (Мф. 5:22-24).**

Участі у літургійному благодарінні передувало примирення та лікування взаємних стосунків членів общини. Ця вимога пред'являється “Вченням 12 апостолів” до тих, що є учасниками Євхаристії, нарівні з вимогою допускати до неї тільки відроджених у водах хрещення. Примирення засвідчується через “святе цілування любові” (1Кор.16:20), “поцілунком любові” (1Петр.5:14), “поцілунком примирення” (св. Кирил Іерусалимський. П'яте тайновідне слово), “божественним цілуванням” (Діонісій Ареопагіт), яке “з'єднує взаємно душі”. “Коли – пише Тертуліан – більше цілування з браттями є доречним, як не тоді, коли возноситься більш угодна Богу спільна молитва, після якої вони, як учасники в нашему молитвеному подвізі, своїм цілуванням бажають зміцнити свій братній союз з ними. Яке моління є цілковитим без зміцнення святым цілуванням?”[8]. “Возлюбимо одне одного”. Без любові неможлива однодумність. Джерело любові – Христос [9].

З'єднана в єдине тіло цим “священнодійством миру” (Діонісій Ареопагіт), котрим досягається “однодумність, єдність і словесна тотожність” (св. Максим Сповідник), община приступає до євхаристичної молитви, яка читається єпископом, оточеним кліром. Молитва часто імпровізується, адже анафора знаходитьться ще в “розплавленому” стані. **Священик вголос від імені всіх віруючих приносить благодаріння та “словесну і безкровну службу” “за всіх і за все”.** Він не відділений від віруючих. Він – “предстоятель братії” (св. Іустин Мученик), “вуста усіх” (Феодор Мопсуестійський і Нарсай), він – корифей хору “союзом любові пов’язаних” та тих, що віddaють “благодаріння і славу Тому, Який дає всім мир”. Вся община творчо бере участь в євхаристичній молитві, в євхаристичній жертві та благодарінні, засвідчуючи молитву спільним урочистим “Амінь” [10].

Цим молитвеним подвигом виконувалося перше спільне діло – літургійне, один з найголовніших обов’язків не тільки ієрархії, але й усіх членів Церкви, народу “Нового Ізраїлю”, “народу обраного, царського священства, роду святого” (1Петр.2:9; Анафора св. Василія Великого), бо в Церкві Христовій здійснюється ідеал, якого дожидав Моісеї (Вих.19:6) та пророки – загальне священство. Звичайно, це вчення про загальне священство не виключає Богом встановленої ієрархії, що звершує таїнства. **“Тільки ту Євхаристію можна почитати за істинну, яка звершується єпископом або тим, кому він сам надав це”** [11].

Про участь народу у євхаристичній молитві зрозуміло навчають св. Кирил Іерусалимський [12] та св. Іоанн Златоуст, що глибоко сумували з приводу байдужого ставлення багатьох християн до Літургії.

“В молитвах багато сприяє народ. Так, наприклад, за біснуватих і за тих, що каються, звершуються спільні молитви священиком та народом... При самому звершенні страшних тайн священик молиться за народ, а народ молиться за

священика, тому що слова “з духом Твоїм” означають ні що інше, як саме це. І молитви благодаріння також *спільні* – тому що не один лише священик приносить благодаріння, але й весь народ”. Св. Іоанн Златоуст підкреслює відповіальність усіх членів Церкви, продовжуючи: “Усе ж це сказане мною для того, щоб кожний із підлеглих ставав духовно розсудливим (*тверезим*), щоб ми знали, що всі ми єдине тіло і настільки ж відрізняємося одне від одного, наскільки член від члена, і щоб ми не все покладали лише на одних священиків, але й самі піклувалися про всю Церкву, як про тіло всім нам спільне” [13].

Запрошення диякона “Станемо добре, станемо зі страхом, (аби) святе возношення в мирі приносити” стосується всіх віруючих. Євхаристичні молитви звернені до Бога від імені *всієї* общини. Наприклад, у сирійській Літургії св. Іакова – після слів анафори, виголошуваних священиком: “Робіть це на Мій спомин”...

Народ. Смерть Твою, Господи, ми згадуємо, Воскресіння Твоє сповідуємо та другого пришестя Твого дождаємо; просимо в Тебе милості та благодаті, молимо про позбавлення гріхів; хай будуть милості Твої на всіх нас.

Священик. Отже згадуємо, Господи, смерть Твою і триденне Воскресіння Твоє... Приносимо Тобі цю страшну й безкровну Жертву... Бо Твій народ та Твоє надбання благає Тебе, а через Тебе і з Тобою – Отця Твого, і говорить:

Народ. Помилуй, Господи, Боже Всемогутній, помилуй нас.

Священик. І ми, немічні та грішні раби Твої, Господи, благодарили Тебе, прославляємо Тебе за всіх і за все.

Народ. Прославляємо Тебе, благодарили Тебе, поклоняємося Тобі, благодарили Тебе і молимо у Тебе прощення, Господи Боже, помилуй нас і почуй нас.

Диякон. Яким страшним є даний час. Який страшний, улюблені мої, той час, коли... Святий Дух... спочине на цій Євхаристії... і освячує її... Будьте ж присутніми зі страхом і трепетом, стійте й моліться... Покличемо і скажемо тричі: Господи, помилуй.

Священик вимовляє заклик Святого Духа.

Народ (тричі): Господи, помилуй. І засвідчує заклик Святого Духа дворазовим “Амінь”.

Далі народ запрошується дияконом до окремих частин прохальної євхаристичної молитви, яку читає священик. Кожна з шести частин утверджується “Амінь” народом. Він і закінчує анафору словами: “Яким воно було і залишається в роди родів і (буде впродовж) майбутніх віків на віки. Амінь” [14].

Ця спільна участь у принесенні євхаристичної жертви завершується загальним причастям св. Тіла і Крові Христових. Об’єднані у молитві “єдиним серцем та єдиними вустами”, віруючі поєднуються з Христом і в Ньому один з одним. “Нас же всіх, що від Єдиного Хліба і Чаши причащаємось, з’єднай один з одним Общенням у єдиному Дусі Твоєму Святому” (Анафора св. Василія Великого). Причастя кожного члена засвідчувалося через “Амінь” [15].

Загальне причащання під час кожної Літургії було нормою в Древній Церкві. Воно було тісно пов'язане із спільною євхаристичною молитвою та жертвою. Ті, які були під забороною і позбавлені права приступати до св. Чаши не могли брати участь у Літургії [16].

Літургія звершувалася недільними днями (“Вчення 12 апостолів”, “Апологія” Іустина Мученика, Дії 20:7). В IV ст. Євхаристія відбувається і в суботу в Александрії та, взагалі, в Єгипті, в Малій Азії Константинополі [17]. У деяких же частинах Церкви причастя було більш частим.

Так, св. Василій Великий у листі до Кесарії, дружини Патриція, пише, “що ми причащаємося чотири рази кожну седмицю – в день Господній, у середу, у п’ятницю та в суботу, а також і в інші дні, якщо буває пам’ять якогось святого”, але “добре й дуже корисно кожний день прилучатися і приймати Святе Тіло і Кров Христову” [18]. Звичай щоденного причастя був розповсюджений і в Римі, і в Іспанії [19]. В кінці III – на початку IV ст. поступово встановлюється Великий Піст – час покаяння та плачу за гріхи.

У скорботні дні посту повна Літургія – свято християнської общини з її пасхальною хрестовооскресною радістю Голгофи та світлоносної ночі – не могла відбуватися. Однак віруючим було дозволено причащатися і в дні посту. Було започатковано Літургію Передосвячених Дарів, яка являє собою поєднання Вечірні з причастям і говорить про можливість причащатися і поза повною Літургією. Це допускалося в Древній Церкві. Так, наприклад, св. Іустин Мученик зазначає, що св. Дари до тих, що не були присутніми, посилаються через дияконів [20]. Древня Церква знала практику зберігання св. Дарів вдома і самопричащення [21]. Вона утримувалася надалі в монашеській практиці [22]. Але, звичайно, самопричащення, як і причащення хворих, не могло замінити собою повної Літургії з її соборною євхаристичною жертвою та соборним причащенням. Самопричащення допускалося “за потребою”, подібно до того, як у теперішній час допускається участь в анафорі та принесенні дарів без причащення або свого роду “духовне причащення” [23].

Соборний характер Євхаристії вимагав звершення однієї лише Літургії у кожному місті [24]. Звідси виникає згодом західна практика “fermentum” [25], того, хто направляється єпископом у парафіяльні храми. Ця соборність Євхаристії у Древній Церкві світила світу та його освячувала. Учасники Царства Христового в Храмі на Літургії надихалися бажанням нести у світ любов, радість та світло – для зцілення соціальних недугів, що спотворювали чудовий Божий світ.

Усе життя християнина, що освячувалось церковними таїнствами, виувало навколо Євхаристії та освячувалося нею, адже всі таїнства були поєднані з нею. Ті, що виходили з купелі відродження, і отримували блаженне право іменувати Бога

своїм Отцем і засвідчені “печаттю дару Духа Святого” радісно вперше в житті приступали до св. Чаши. Біля неї ж поєднувалися у Христі ті, що ставали подружжям, отримуючи церковне благословення [26]. Заради св. Чаши несли довголітнє суворе покаяння грішники, які так хвилювали церковну совість. Благодатні дари священства та освячення єлею подавались за Літургією. Під час її звершення також відбувались і інші священнодійства, наприклад, постриг у монашество [27], освячення мира [28].

Така була євхаристична практика Древньої Церкви. Євхаристія – радість у духовному житті окремого члена Церкви. Вона – основа та благодатне натхнення на подвиг сходження вгору по сходах чеснот. Вона – “ліки безсмертя, засіб цілющий, щоб не вмерти, але щоб жити у Ісусі Христі постійно”. Вона – обожнення віруючого у Христа, його феосіc.

Але Євхаристія має і соборний характер. Участь у ній – спільне діло всіх членів Церкви. І коли хтось, по будь-якій причині, найчастіше через нехтування до найбільшого духовного скарбу – св. Дарів, через нехтування до свого обов’язку члена Церкви та заповіді любові до інших членів Церкви, відмовлявся або ухилявся від цього спільнога діла, Церква починала непокоїтися і негайно старалася з’ясувати причини цієї духовної виразки, щоб її заликувати. Цими турботами пронизані правила соборів у післяконстантинову епоху.

Навернення імперії в християнство привернуло в ряди Церкви багатьох номінальних християн. “З особистого, чисто жертвенного подвигу християнство для більшості людей перетворилося у діло громадської пристойності, а деколи, навіть і вигоди” (митр. Сергій Московський). Духовна напруга християн ослабла і створилося недбале та недостойне ставлення до Літургії. Частішають випадки виходу з церкви після читання Святого Письма і проповіді. Ця поведінка засмучувала св. Іоанна Златоуста. Друге правило Антіохійського Собору 341 року та дев’яте правило св. Апостолів відлучають “тих, що не бувають на молитві та святому причащенні до кінця” або, як читається останнє правило у Слов’янській Кормчій 1787 року, згідно тлумачень Зонари і Аристіна, “тих, що не перебувають у Церкві до останньої молитви, що не причащаються” [29].

Далі взагалі християни перестали приходити на Літургію. Ця недбалість до Євхаристії людей, “що втратили міцність та теплоту віри і віддалися справам та турботам мирським” [30], спонукало Церкву прийняти рішучі заходи. Двадцять перше правило Ельвірського собору (305 р.), одинадцяте правило Сердикського собору (343 р.), повторене вісімдесятим правилом Трульського собору (692 р.) вилучає з кліру та відлучає кліриків і мирян, “що не приходять на Літургію в три недільні дні впродовж трьох седмиць”.

Але ці заходи не проявили належної дії. Ми знаємо, що у Візантії інколи навіть патріарх або імператор виходили з храму після читання Євангелія [31]. Занепад духовного життя продовжувався та проявлявся в ухилянні від участі в Літургії та причащанні. За часи св. Іоанна Златоуста [32] деякі причащались один або два рази на рік, незважаючи на докори святителя. Цю практику рідкого причащання засуджує і преподобний Касіан. Проти неї спрямовані “щоденні епітимії для монахів”, що їх приписують преп. Феодору Студиту [33].

Відбуваються інші зміни у літургійній практиці. Поступово вводиться *таємне* [34] читання євхаристичних молитв. Деякі літургісти вбачають зародок цієї практики у 19 правилах Лаодікійського собору (343 р.), що, однак, піддається сумніву [35]. Таємне читання анафори розповсюджується в епоху Юстиніана. Даремно бореться з цим нововведенням імператор перед своєю смертю, посилаючись на послання св. ап. Павла: “Наказуємо, щоб усі єпископи і пресвітери не *таємно* (sesiopitemenon) промовляли молитви божественного приношення і святого хрещення, але голосом (meta phonis), який було б чутно вірному народу, щоб уми слухачів збуджувались до більших докорів совіті... Належить молитви до Господа нашого Ісуса Христа, нашого Бога з Отцем і Святым Духом, у всякому приношенні та інших службах вимовляти голосно (meta phonis). Ті, які відмовляться, дадуть відповідь біля престолу Божого, і ми, якщо дізнаємось, не залишимо їх без покарання” [36].

До VIII століття тайне читання анафори стає загальноприйнятою практикою [37], хоча продовжуються здивування, запитування та суперечки, помічені літургістами, які дають пояснення появі заамвонної молитви, [38] як замінника для мирян анафори. “Деякі з тих, які стоять поза вівтарем часто приходять у здивування, сперечаються між собою та кажуть: яка мета, зміст та сила тихо читаних архієреєм молитв, і бажають отримати про це деяке поняття. Саме тому божественні отці і накреслили (заамвонну молитву), як наче скорочення всього, за що просили (впродовж Літургії) і таким чином повідомляють бажаючим поняття про “плаття по бахромі” [39].

До VIII ст. таємне читання євхаристичного канону, зародок тихих мес, спостерігається і на Заході [40]. Висловлювались різні припущення щодо причин таємного читання анафори [41]. Припущення, що ця практика була прийнята для скорочення Літургії з тієї ж причини, з якої, за свідченням св. Прокла, [42] св. Василій Великий та св. Іоанн Златоуст скоротили анафору, не може бути визнана переконливою, тому що в цю епоху починається процес подовження Літургії оглашених та виникає практика процесій перед Літургією, що поклали початок нашим молебням, які впродовж довгого часу звершувалися і тепер звершуються в деяких місцях перед Літургією, а не після неї. Не можна погодитися із здогадкою Дюшена про труднощі голосного читання молитв у великих храмах [43] або з гіпотезою про непорозуміння, що виникає від неправильного розуміння слова

“mystikos”, вміщеного перед анафорою для вказівки про якийсь особливий таємничий спосіб її читання. Навряд чи вірною є і гіпотеза про те, що тайне читання молитв виникло від зменшення кількості причасників. Причащались на Літургії тільки священнослужителі; вони-то й читали анафору про себе, таємно [44].

Однак, безсумнівно, що таємне читання пов’язане з євхаристичною недбалістю церковного народу. Євхаристія – таїнство, яке викликає у віруючих священний трепет. “Да молчит всякая плоть человеча и да стоит со страхом и трепетом”. Цей трепет є притаманним Літургії у всі часи. Але євхаристична недбалість народу примусила отців та літургістів зосередити переважну увагу на розкритті необхідності благоговіння, священного страху і трепету перед св. Дарами, перед якими Ангели закривають обличчя.

До св. Чаши належить приступати “зі страхом та любов’ю”. Священний трепет доповнює звичне почуття негідності та гріховності. В Євхаристії Христос – “teh tremendae majestatis” [45]. У св. Іоанна Златоуста, що з сумом відмічав занепад євхаристичного пафосу та горіння, зустрічаються постійні нагадування про необхідність священного трепету перед страшними Тайнами [46]. Натяки на ці настрої зустрічаються у св. Кирила Іерусалимського [47]. Св. Іоанн Златоуст, в епоху якого анафора, ймовірно, читалася вголос [48], мав величезний вплив, зокрема і у Сирії. І саме у сирійських письменників та літургістів особливо розвинені молитви священного трепету, які майже відсутні у древніх чинах Літургії, в Літургії Апостольських постанов, в анафорі Серапіона Тмуїтського та у отців IV ст., виключаючи згадуваних св. Іоанна Златоуста та св. Кирила Іерусалимського. В тлумаченні Літургії Феодора Мопсуестійського (†428), даного ним у другій книзі “Liber ad Baptizandos” [49] постійно зустрічається епітет “страшний”, що вживається відносно таїнства Євхаристії, жертви, св. Дарів.

Тут подаються вказівки про містеріальне мовчання. “Коли ми перебуваємо у мовчанні у великому шанобливому страсі, священик починає анафору” [50]. Серафимівський гімн співається всіма присутніми... “ і священик приєднується голосно до невидимих воїнств” [51]. “Священик читає *тихо* ці молитви” [52]. Про почуття страху і трепету і про тихе – таємне – читання анафори говорить і несторіанський письменник Нарсай (†502), засновник Нізібійської школи, яка знаходилася під сильним впливом Феодора Мопсуестійського. У своїй 17 гомілії [53] він описує і тлумачить сучасну йому Літургію, дуже схожу, окрім анафори, на несторіанську Літургію Фадея і Марія [54]. Наприклад, після Символу віри “священик приносить таїнство викупу нашого життя, сповнений трепету та одягнений страхом і великим жахом. Священик перебуває в жаху та великому остраху з трепетом по причині його провин та провин усіх дітей Церкви... Трепет і страх за себе і за народ лежать на священику в цей жахливий час. У страшних

умовах та служінні він предмет жахання навіть для Серафимів, син праху стоїть у великому страсі, будучи посередником [55]. Страшний Цар, таємniche заколений і похований, і страшні стражі (ангели), що стоять зі страхом на честь їх Господа. З такими думками стоїть священик для священнослужіння, шанобливо, з великим страхом і трепетом” [56]. Цими почуттями пронизаний і виголос диякона. “Глашатай Церкви і тепер виголошує та попереджує кожного сповідати свої гріхи Господу і просити Його в чистоті серця. “Станемо добре”, – він каже – “споглядайте вашим розумом це велике тайнство, що відбувається, яке приносите ви, смертні. Страшні Тайни освячуються руками священика. Хай кожний перебуває у страсі та жаху, поки це звершується. Священик вже приступив один до моління: моліться й ви з ним, щоб ваш мир збільшився через його посередництво. Схиліть до землі погляд ваших умів і просіть гаряче. Возносьте прохання всіх Богу в цей час, сповнений трепету і великого страху”. За цим слідує заклик до мовчання. “Хай ніхто не наважиться сказати жодного слова вустами... хай молиться серцем, а не вустами, і хай він просить розумом, а не язиком” [57]. Після виголосу “У Вишину звернемо серця” вся община зберігає мовчання і всі готовуються до полум’яної молитви у своїх серцях. Священик і диякон перебувають у мовчанні, весь народ утиші і безмовності... Священик, вуста Церкви [58], відкриває свої вуста і веде бесіду таємно [59] з Богом, мов з другом [60]. Кінець молитви виголошується вголос. Після серафимівського гімну, що виголошується всім народом, “вся Церква повертається до мовчання, і священик починає спілкування з Богом” [61]. Під кінець молитви він підвищує голос, щоб його міг почути народ... і рукою благословляє Тайни... і народ своїм “Амінь” сприяє і погоджується з молитвою священика. Тоді глашатай Церкви закликає народ і говорить: “Моліться подумки. Мир вам”... [62]. Під час закликання Святого Духа “глашатай Церкви виголошує: в мовчанні та страху стійте: мир вам. Хай весь народ перебуває в страсі в ту мить, коли звершується тайна Зшестя Святого Духа”. Священик підвищує голос і знаменує рукою святі Тайни [63].

У Феодора Мопсуестійського і Нарсая є перші свідчення про таємне читання анафори і містичне євхаристичне мовчання. Очевидно, ця практика виникла у Сирії та розповсюдилася спочатку переважно у Східній Сирії. На введення таємного читання анафори впливає і практика *disciplina arcana*, що оберігає святість і велич християнських тайнств. Це зрозуміло з відповіді сирійського письменника Іакова, єп. Едеського (640–708), на питання “Чому при зачинених дверях, у безмовності *ma po usnemu переданню* звершувалися тайнства?” [64]. Ймовірно, вимоги *disciplina arcana* і пояснюють відсутність установчих слів у тлумаченні Феодора Мопсуестійського, в чинах несторіанської Літургії Фадея і Марія та усну їх передачу [65]. На введення практики тайного читання анафори безумовно вплинули, нарешті, деякі ідеї, виражені у “Corpus Areopagiticum”, зокрема, “Про церковну ієрархію” [66]. “Corpus” з’явився, ймовірно, у Сирії [67] наприкінці V ст. і був там дуже популярним [68]. Його переклав сирійською мовою містик

Сергій Ришайнський (†536). Із Сирії “Corpus” потрапляє до Константинополя, перебуваючи весь перший час під великою підозрою [69]. Літургія у книзі “Про церковну ієрархію” надзвичайно схожа або навіть та сама, що і в Нарсая, з тією лише різницею, що у диптихи в Нарсая включені і живі члени Церкви, а Символ віри встановлений після перенесення Дарів на престол [70]. Однією з головних ідей пам'ятки “Про церковну ієрархію”, що поклав початок богослужбовій символіці, є вчення про ієрархічну структуру, – про різні ступені пізнання божественних Тайн, повнота яких доступна тільки священноначальнику – єпископу. Саме він і передає нижчим ступеням, зокрема, другому – “спогляdalьному” чину мирян – священному народу, в почуттєвих знаках – символах – доступне їм пізнання.

“Божественний ієрарх, хоча і зводить, благоволячи до підлеглих йому, своє, єдине саме в собі, священноначальницьке пізнання, користуючись різноманіттям священих символів, але відразу ж, як невловимий і нестримний для нижчих, без усякої переміни в собі повертається до свого начальницького служіння і, здійснивши мислений вхід до єдиного в собі, в чистому свіtlі споглядає єдиновидний зміст здійснюваних дій, завершуючи людинолюбний вихід на вторинне діло служіння Богу належним поверненням до найперших” [71].

Це віddлення священноначальника від народу і мотив таємниці підкреслюється при тлумаченні Літургії, “тайства таїнств”, “найдосконалішого з таїнств”, “тайства зіbrання або спілкування”. Наприклад, “причастившись і подавши богонаочальне причастя (іншим), (ієрарх) звертається, нарешті, до священицького благодаріння (разом з народом, який приймає участь у благодарінні, вдаючись до одних тільки божественних символів), а він сам, підносячись постійно богонаочальним Духом священноначальницьки, в чистоті богообразного чину, до святих начал звершуваних (дій) у блаженних та розумових спогляданнях” [72]. Або, як згодом перефразує Георгій Пахімер, “натовп дивиться тільки на божественні символи, тому що неспроможний міркувати про щось вище, а сам ієрарх возноситься до тих первообразів – до самого чесного Тіла і Крові Господньої, віруючи, що приготовані (символи) перемінилися в них (в істинне Тіло і істинну Кров) Святым і всемогутнім Духом” [73].

Ці погляди на містичний характер Євхаристії сприяли укріпленню розпочатої в Сирії практики тайного читання анафори та розвитку тих настроїв страху і трепету [74], які особливо отримали розвиток у тлумаченнях Нарсая, безсумнівно, знайомого, якщо не з “Corpus Areopagiticum”, то в усякому разі з його основними ідеями, які носилися, так би мовити, в повітрі Сирії. Однак, необхідно відмітити, що таємне читання євхаристичних молитв на первих порах не означало відсторонення віруючих від участі у приношенні євхаристичної жертви.

За Феодором Мопсуестійським, “священик – язик церковної общини” [75]. “Всі ми складаємо одне Тіло Христа нашого Господа, і всі ми члени одне іншому, і священик тільки виконує обов’язки члена, котрий вищий за інші члени тіла, як, наприклад, око чи язик... Як язик, він приносить молитви всіх... [76]. Всі ми приносимо дар зі священиком, і хоча останній і встає один, щоб принести його, але він приносить його, як язик, за все тіло. Таким чином, дар, що приноситься, належить усім, і він покладається перед всіма нами так, щоб ми могли однаково приймати участь у ньому” [77].

За Нарсаєм, “разом з проханням священик возносить молитву всього народу” [78], і це підтверджує і монофізит Іаків Серугський (†521), молодший сучасник Нарсая, говорячи в своїй гомілії: “Разом зі священиком весь народ просить Отця, щоб Він прославив Свого Сина” [79]. У сирійських та персидських чинах Літургії, незважаючи на таємне читання евхаристичної молитви, підкреслюється участь у ній і мирян, завдяки запрошенням – виголосам диякона перед кожним розділом анафори. Ці виголоси разом утворюють єктенію.

Хоча “Corpus Areopagiticum”, звичайно, і не передбачав заперечувати соборний характер великого “таїнства зібрання”, але, вводячи значну відмінність між мирянами та священнослужителями, він послабив у мирян усвідомлення відповідальності за евхаристичну молитву. Всередині VI ст. “Corpus” розповсюджується по всьому Сходу, проникає до Константинополя і справляє глибокий вплив на подальше візантійське богослов’я. До “Corpus” пише схолій Іоанн Скіфопольський (530-540) [80]. З “Corpus” розповсюджується і практика таємного читання анафори. Підґрунтя до цього було підготоване вченням св. Іоанна Златоуста про страх і трепет, з яким належить приступати до св. Дарів, та великими христологічними суперечками. Марно бореться з новою практикою Юстиніан. Його новела не зупинила процесу, що розпочався. Іоанн Мосх каже про голосне читання анафори як про явище, що спостерігається лише в деяких місцях. Вводиться урочистий Великий вхід з його символікою, херувимська пісня, сповнена страху і трепету [81].

До VIII ст. практика таємного читання, як вже відзначалося, стає загальною. Літургіст наступних століть пише: “Ієрей приступає, входить у спілкування з ангельськими силами і стоїть, наче не на землі, але в наднебесному жертвенику, перед страшним жертвеником престолу Божого... [82]. Ієрей дерзаючи приступає до престолу Божої благодаті... Розкриваючи вуста перед Богом *i один* бесідуючи разом з Ним, і споглядаючи на славу Господню вже не у хмарі, як колись Моісей у скінії побачення, але з відкритим лицем. І посвячується він у богопізнання та у віру Святої Трійці, і таємно висловлює перед Богом тайни, у таємничих діях сповіщення таємниці” [83].

Після введення таємного читання анафори Літургія, звичайно, залишилась і не могла б не залишитись соборним богослужінням, але з мирян наче була знята відповідальність за соборну євхаристичну молитву і жертвоприношення. Крім початкового діалогу літурга та народу, вступу до анафори, що походить з апостольських часів, до мирян стали доходити тільки окремі виголоси, більшою частиною підрядні речення. “Победную песнь поюще, вопиюще, взывающе и глаголюще...” “Твоя от Твоих Тебе приносяще о всех и за вся”, “Изрядно о Пресвятей, Пречистей”. Під час читання анафори народ слухає співи “Достойно и праведно”, “Свят, свят, свят”, “Тебе поем”, “Достойно есть” або задостойника. Спів хору розділив літургія та народ, і посилив пасивність останнього. Коли з’явився іконостас, поступово встановилася практика читання анафори при зачинених святих або царських вратах, за винятком архієрейського служіння [84].

Введення таємного читання анафори сприяло подальшому ослабленню євхаристичного благочестя та життя. Найбільша молитва Церкви – євхаристична, яку у старовину багато хто знов напам’ять [85], стала забуватися мирянами. Звідси суперечки про її зміст, що відмічені літургістами. Більшість мирян не відчуває биття серця Церкви, яким воно чується в анафорі, у якій злиті всі молитви Церкви “о всіх і за вся”, про преображення світу і про Царство Боже.

Анафори літургій, а серед них молитва св. Василія Великого, вражаютъ размахомъ всесвѣтнаго космичнаго моління, въ яке вливается благодаріння и проханія певныхъ членовъ Церкви, глубиною та силой благодатной любові Церкви, точністю та пластичністю догматичніхъ формулъ. Цей гімнъ соборной молитви не доходить до слуху та свідомості віруючихъ.

Для багатьох втрачено розуміння жертвеного характеру Євхаристії та усвідомлення відповідальної участі у піднесенні анафори, хоча просфори та подача записок за живих і спочилих (стародавні диптихи) свідчать про цей бік євхаристичного спільнотного діла [86]. Багато з тих, які моляться у храмі під час анафори моляться своєю самостійною, а не соборною молитвою, дякують Богу за *свої* радості, несуть до Нього *свої* скорботи і просять в Нього допомоги у *своїх* потребах. Зібрання віруючих, на превеликий жаль, не усвідомлює себе одностайним та однодумним і єдиним перед дискосом, на якому вся Церква та світ оточують Главу – Христа. *У відношенні мирян до Євхаристії та Літургії спостерігається елемент соборного, соціального розпаду, який збільшується гріхомъ рідкого причащення. Це є співучастью у соціальному гріху, гріху нелюбові до близьнього.*

Розпад соборності на практиці відчувається і в способі причащення. Раніше священнослужителі і народ причащались спільно. Тепер же священнослужителі причащаються при зачинених царських вратах, закритих завісою. Вівтар на цей час, за тлумаченням літургістів – Сіонська горница, з якої миряни виключені. Під час причащення священнослужителів хор співає “кіонік” – причасний, який у Древній Церкві співав народ, який причащався [87]. Наприклад, “Тело Христово приимите,

источника бессмертного вкусите”. “Вкусите и видите, яко благ Господь”. У подальшому причастен став змінюватися по днях та святах. Тепер він “співається для того, щоб підтримати у тих, що стоять, благочестивий настрій і зайняти їх увагу на цей час” (причащення священнослужителів) [88].

Це пояснення російського літургіста свідчить про занепад євхаристичного благочестя, тому що у Древній Церкві не було потреби в тому, щоб розважати віруючих, коли вони стояли перед Євхаристичним Христом. Про цей же занепад говорить і виголошувана часто після причасного вірша проповідь [89], або співання “концерту” чи стихир, ірмосів канонів, зміст яких дуже часто далекий від миті, яку переживають, коли на престолі царює Христос, і християни беруть участь у месіанському царстві – образі та передбаченні “нескіченого дня Царства Христового”, коли найзручнішим є євхаристичне мовчання.

Літургія для багатьох втратила значення найголовнішого центрального богослужіння – радості церковної общини, яка готувалася до нього через участь вірних в усіх богослужіннях добового кола. Для багатьох, зачарованих красотами біблійних елементів богослужіння та поезією великих духоносних церковних гімнографів,

Літургія віходить на другий план перед всенічним бдінням. Літургія “обросла” додатковими послідуваннями – скороченнями Утрені – молебнями і панаходами, які у свідомості віруючих часто затуляють жертвено-заступницький характер Євхаристії.

Причащення стало нечастим. Для більшості воно виявляється заміненим антидором [90]. Віруючі причащаються раз на рік. Причастя тісно пов’язане з говінням і Таїнством Покаяння [91]. В цьому криється велика духовна правда. “Хай випробовує себе людина, і так хай єсть від хліба цього і п’є від чаши цієї. Бо хто єсть і п’є недостойно, той єсть і п’є в осуд собі, не розмірковуючи про Тіло Господнє” (1Кор.11:28-29). Виголос “Вчення 12 апостолів”, а саме, “якщо хто святий – хай приступає, коли ж ні – то хай покається” – звучить в усіх Літургіях: “Святе Святым”. Св. Іоанн Златоуст, висловлюючи полум’яне бажання, щоб його паства якомога частіше приступали до святих Тайн [92], вимагає причащення “з чистою совістю, з чистим серцем, з бездоганним життям [93], з найбільшою однодумністю та з полум’яною любов’ю [94], з трепетом та у цілковитій чистоті” [95]. Християнин в день свого духовного відродження та засвідчення печаттю Святого Духа закликається до такого життя, при якому він би мав можливість, хоча і з глибоким усвідомленням своєї гріховності та негідності, якомога частіше приступати “із страхом Божим та любов’ю” до св. Чаши і бути учасником молитв Святого Возношення.

Древня Церква оберігала святість Євхаристії і явних грішників відлучала від святої Чаши на довгий час, інколи до самої смерті. Пізніше суровий устав покаянної

дисципліни було послаблено через загальне падіння духовного життя християн. Виникле монашество мало величезний вплив на життя мирян. В монастирях Літургія звершувалася один-два рази на тиждень [96], а решта часу проходила для приготування до Таїнства і на подвиг очищення серця великими подвижницькими “потами і трудами”.

В монастирях потреби напруженого духовного життя створили практику майже щоденної сповіді у двох формах: старчеської і сакраментальної. Звідси виникає тісний зв’язок причащення зі сповіддю, якого не знала Древня Церква, що слідувала правилу “світсьть людини є керівним правилом для причастя Божественних Тайн” [97].

Нова практика з монастирів була перенесена і до мирянського середовища [98] з тією лише різницею, що для монахів стан приготування до причастя був постійним, а миряни стали приступати до причастя все рідше й рідше, знаходячи виправдання для своєї духовної недбалості та гріха у необхідності особливого приготування [99], забувши заклик св. Кирила Іерусалимського, звернений до тих, що хрестяться: “Не відлучайте себе від причастя, не позбавляйте себе священих і духовних сил Тайн заради гріховної скверни”.

Забулися й слова преп. Іоанна Кассіана: “Ми не повинні відсторонюватися від причастя Господнього через те, що усвідомлюємо себе грішниками. Але ще більше і більше зі спрагою належить прибігти до нього для загоєння душі та очищення духу, однак же з таким смиренням духу та вірою, щоб, вважаючи себе недостойними прийняття такої благодаті, ми б іще більше бажали лікування для наших ран. Зі смиренням серця, по якому віrimo і сповідуємо, що ми ніколи не зможемо достойно торкатися Святих Тайн, кожного недільного дня приймати їх для лікування наших недугів, замість того, щоб, звеличуючи себе марним переконанням серця, вірити, що ми після року буваємо достойними прийняти їх” [100].

Але ще у другій половині XI ст. митрополит Київський Іоанн II (†1089), можливо, дотримуючись константинопольської практики, у своїй “Заповеді святих отець к исповедующимся сынам и дщерям” каже про причащення у великі свята, в усі недільні дні св. Чотиридесятниці [101], всього нараховуючи до 22 днів [102]. Однак, очевидно, започатковувати чи утримати практику частого причащення було вельми складно [103]. У XV ст. Сімеон Солунський, дотримуючись практики Древньої Церкви, радить приступати до св. Чаши “навіть, коли є можливість, і кожного недільного дня” [104].

Нечасте причащення спостерігалося не тільки в Руській Церкві, але і в інших частинах Вселенської Церкви, наприклад, на Балканах. Тут часто через відсутність

причасників доводилося спостерігати скорочення або майже непомітне завершення Літургії. Власне кажучи, вона для тих, які молилися, завершується причащанням священнослужителів, за яким слідує проповідь, роздача антидору та цілування хреста. Заключна ж частина Літургії проходить непомітно для народу і десь збоку. Не лунає заклику на весільну вечерю Агнця, а коли і лунає, то залишається для переважної більшості, майже для всіх, які моляться “голосом волаючого в пустелі”. Звичайно, душі, які живуть напруженим духовним життям, відчувають євхаристичні спрагу та голод. “Як лань прагне до водних потоків, так прагне душа моя до Тебе, Боже”.

На жаль, практика рідкого причащення виявилася для багатьох зведеню мало не на щabelь канонічного “правила”. “Розвинулась надмірна і вже нездорова недовірливість, боязливість, яка деколи заходить вже занадто далеко і нерідко відганяє членів Церкви від причастя на багато років” (митр. Сергій).

Відомі сумні факти відмови з боку священиків у частому причащенні або недопущення до св. Чаšі у “світлозору ніч” св. Пасхи, хоча в деяких випадках таке ставлення можна пояснити ревним намаганням досягти достойного причащення та боротьбою з недбалим відношенням до Таїнства, що полягає у легковажному бажанні якомога швидше “розговітися” у пасхальну ніч. Звичайно, механічне та насильне введення щоденного причащення без відповідної духовної підготовки може створити для мирян духовну небезпеку “недбалого та неуважного підходу до св. Таїнства”. Часте причащення тісно пов’язане із загальним духовним станом членів Церкви.

Думка мимоволі звертається до практики Древньої Церкви, до яскраво вираженого соборного характеру її Літургії, потъмянілому від людської недбалості до великих благодатних Дарів та радості, що їх було дано віруючим у Христа в Сіонській горниці на Тайній Вечері та у великий день П’ятидесятниці, і до ослаблення усвідомлення відповідальності всіх членів Церкви за участь в принесенні євхаристичної жертви та соборному причащенні, відповідальності за долі Церкви і за зодчество Царства Божого на землі.

Згадується проникливе попередження св. Іоанна Златоуста, “щоб ми не покладали на одних священиків, але й самі піклувались про всю Церкву, як за тіло, всім нам спільне. Це буде служити більшому утвердженню і нас спонукає до більшого успіху (у доброчесності). В Церкві треба жити як в одному домі, як ті, що складають одне тіло, всі повинні бути прихильними один до одного... Так далеко відірвались ми один від одного, тоді як нам належало б являти собою одне тіло” [105]. І дороговказною яскравою зіркою сяють вогняні слова євхаристичних молитв.

Як небесна музика звучать слова анафори св. Василія Великого: “Нас же всіх, що причащаємося від Єдиного Хліба і від Єдиної Чаші, поєднай один з одним у Спілкуванні Духа Твого Святого. Усіх нас прийми в Царство Твоє, зроби нас дітьми Світла Твого Дня, Твій Мир і Твою любов даруй нам, Господи, Боже наш, бо це все Ти вже приготував нам. І дай нам єдиними вустами і єдиним серцем славити й оспіувати найдостойніше і найвеличніше Ім’я Твоє – Отця і Сина і Святого Духа – і нині, і присно, і во віки віків. Амінь“.

- [1] Див., наприклад: Lietzmann H. Messe und Herrenmahl. Bonn, 1926; Карабинов И. Евхаристическая молитва. СПб., 1908; Gavin F. The Jewish antecedent of the Christian Sacraments. London, 1928. С. 60-97.
- [2] Священнейшая Евхаристия – узы любви. Св. Иоанн Златоуст. Беседа 11 на Деяния. Полное собрание творений. Т. IX. 1903. СПб., С. 355.
- [3] Цікаві статті Gibbins H. J. The problem of the liturgical section of the Didache. The Journal of theological studies. Vol. 36 (Oct. 1835), pp. 373-386; Middleton R. D. The Eucharistic Prayers of the Didache. Ibid. (Juli), pp. 259-267.
- [4] Собрание древних литургий. Вып. I. СПб., 1874. С. 40-43.
- [5] Докладніше див.: Петровский А. Древний акт приношения вещества для таинства Евхаристии и последование Проскомидии. Христ. Чтение, 1904. Т. CCXVII, ч. I. с. 406 и след.
- [6] Св. Ириней Лионский. Contra Haer., 1.4. с. XVIII. Собрание древних литургий. Вып. I. С. 46.
- [7] Св. Иустин Мученик. Ibid. С. 42.
- [8] De Oratione. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 58; Молитва перед целованием мира, Сирийская Литургия Иакова. Собрание древних литургий. Вып. 2. С. 24; Сирийская Литургия Василия Великого. Вып. 2. С. 86; Александрийская Литургия св. Марка. Вып. 3. С. 29; Эфиопская Литургия. Вып. 3. С. 99; Коптская Литургия. С. 53-54; Армянская Литургия. Вып. 2. С. 200-201; Мозарабская Литургия. Вып. 4. С. 144; Молитва перед целованием в русских рукописных служебниках, начиная с XIV в.; Орлов М. Н. Литургия св. Василия Великого. СПб., 1909. С. 159.
- [9] Ієрей цілує покриті дискос, потир та край престолу.
- [10] 1 Кор. 14, 16; Чины древних литургий. Иустин Мученик. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 40; Св. Дионисий Александрийский. Из письма к Сиксту, еп. Римскому. Церковная история Евсевия, кн. VII, 9; Собрание древних литургий. С. 69 и др.
- [11] Св. Игнатий Богоносец. К Смирнянам. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 39.
- [12] “Мы должны благодарить... воспоминаем... повторяем... умоляем... воспоминаем... повторяем...” Св. Кирилл Иерусалимский. Пятое тайноводственное слово. Творения. СПб., 1913. С. 248–249.
- [13] Св. Иоанн Златоуст. Толкование на Второе послание к Коринфянам. Беседа 18, 3. Творения в русском переводе. Т. X, кн. 2. СПб., 1904. С. 632–633.
- [14] Собрание древних литургий. Вып. 2. СПб., 1875. С. 26–37; Brightman. С. 87–96; Сирийская Литургия Св. Василия Великого. Ibid. С. 89–101; Коптская Литургия св. Кирилла Александрийского. Ibid. Вып. 3. С. 54–70; Эфиопская Литургия. Ibid. С. 99–108; Мозарабская Литургия. С. 140–149.
- [15] См. мученические акты св. Перепетуи. Ее сон. Собрание древних литургий.

Вып. 1. С. 75.

- [16] Виголос диякона у вірменській Літургії “Цілуйте один одного цілуванням святым, і ті з вас, які не можуть причаситися цього божественного таїнства, хай вийдуть за двері” (Вып. 2. С. 200). Виголос у коптській Літургії св. Кирила Александрійського – “хто не причащається, вийдіть” (*Ibid.* Вып. 3. С. 99).
- [17] Скабалланович М. Толковый Типикон. Вып. 1. Киев, 1910. С. 164.
- [18] Св. Василий Великий. Творения. Изд. 3, ч. 6. С. Посад, 1892. С. 201.
- [19] Скабалланович М. Op. cit. С. 165.
- [20] Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 40, 42.
- [21] Наприклад: Причащение Серапиона. Церковная история Евсевия. Кн. VI, гл. XLIV. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 68.
- [22] Наприклад: Алмазов А. Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви. Т. II. Одесса, 1894. С. 116–123.
- [23] Див: Дмитриевский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение на Литургию. Москва, 1823. С. 244–245. (Прим. автора).
- [24] “Намагайтесь мати одну Євхаристію: бо одна плоть Господа нашего Ісуса Христа і одна чаша у єднанні Крові Його. Один жертвенник, як і один єпископ з пресвітерством та дияконами”. Св. Игнатий Богоносец. К Філадельфійцам. Гл. IV. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 38–39.
- [25] закваска (лат.)
- [26] Покровский И. Брачные молитвы и благословения Древней Церкви (IX вв.). Сборник статей в память столетия Московской Духовной Академии. 1913. П. С. 577–592.
- [27] Большой Требник; Пальмов Н. Пострижение в монашество. Киев, 1914.
- [28] Манসветов. Церковный Устав. Москва, 1855. С. 240.
- [29] Никодим (Милаш). Правила Православной Церкви с толкованиями. Т. 1. СПб., 1911, С. 69.
- [30] Св. Прокл. Слово о Предании божественной Литургии. Собрание древних литургий. Вып. 2. С. 237.
- [31] Голубцов А. Соборные чиновники и особенности служб по ним. Москва, 1907. С. 179, прим. 1.
- [32] Наприклад: Св. Иоанн Златоуст. Беседа пятая на Первое послание к Тимофею. Творения. Т. XI, кн. 2. 1905. С. 656–657. Беседа 17 на Послание к Евреям. Т. XII, кн. 1. 1906. С. 153–154.
- [33] Н. Гроссу. Преподобный Феодор Студит. Его время, жизнь и творения. Киев, 1907. С. 296–299: “6. Про того, який по невіданню не причащається. – Той, хто більше 40 днів без єпитимії залишався без причастя, повинен вказати причину і, коли виявиться, що робив він це по недбалості, має бути підданий єпитимії на протязі 40 днів. 41. Коли хто-небудь у день Літургії не причащався, той має вказати причину, а коли не вкаже, то повинен поститися до вечора, роблячи 50 поклонів. 62. Монах або мирянин, який не є під єпитимією та по своїй недбалості сорок днів не приступав до причастя, повинен бути відлучений від Церкви на (один) рік”. Творения преподобного отца нашего и исповедника Феодора Студита в русском переводе. СПб., 1908. Т. II. С. 848, 850, 852.
- [34] Грец. *mystikos*; Сир. *gehontho*.
- [35] Наприклад: Brightman. С. 520, прим. 9.
- [36] 6 глава 137 Новели Юстиніана 26 березня 565 року. Гречський текст у Mommsen'a. *Corpus juris civilis*. III, 1896. С. 695–699; Brightman, *Liturgies Eastern and Western*. Oxford, 1896. С. 533: 1923. “Щоб душі тих, які слухають, приходили в більше благоговіння”. Новела дійшла у двох редакціях: 1) оригінальний текст у

- Mommsen'a; 2) Змішаний текст новел 123 (1 травня 546 р.) і 137 (26 травня 565 р.), в якому новела 137 частинами включена у новелу 123. Р. L. 72. 1019–1039.
- [37] Вказівка на читання *mystikos* у Барбериновому (VIII – IX ст.) та Порфирієвому (VIII – IX ст.) Євхологіях. Орлов М.Н. прот. Літургия Св. Василия Великого. СПб., 1909.
- [38] Вона вживалася у VIII–IX століттях. – Барберинівський євхологій. Ibid. C. 302, 322–381.
- [39] Феодор, еп. Андидский (XI век. – Красносельцев Н.Ф. О древних літургических толкованиях. Одесса, 1894. С. 11–13); Краткое рассуждение о тайнах и образах божественной Литургии, составленных по просьбе боголюбезного Василия, епископа Фитийского (перевод Красносельцева. Православный собеседник. 1884. Гл. I. С. 413. Пространная редакция (после X века) (по Н. Красносельцеву. О толкованиях. С. 9) “Последовательного изложения церковных служб и обрядов”. Св. Германа, патриарха Константинопольского (715–732). Писания св. Отцов и Учителей Церкви, относящиеся к истолкованию богослужения. Т. I. СПб., 1855. С. 425.
- [40] Вперше у *Ordo Romanus II*. Mabillon. *Museum Italicum*, II. С. 48. 41
- [41] Голубцов А. О причинах и времени замены гласного чтения літургийных молитв тайным. Богословский Вестник. 1905. Т. III. С. 69–75; Слово о предании божественной Литургии. Собрание древних літургий. Вып. 2. С. 23–58.
- [42] Слово о предании божественной Литургии. Собрание древних літургий. Вып. 2. С. 23–58.
- [43] Англійський пер. *Christian Worship. Its origin and evolution*. Ed. 5. London, 1927. С 117–118.
- [44] Гавриил архим. Руководство по літургіке. Тверь, 1886. С. 104. Незрозуміло, як же бути з дияконами, котрі причащаються, але молитву не чують.
- [45] цар величі, що приводить у трепет (лат.)
- [46] Наприклад: Жертва страшна. (Св. Іоанн Златоуст. Творения. Т. I. С. 462; Т. V. С. 484); страшна і таємнича, т. VI. С. 384; страшна і жахлива, т. X. С. 240; Євхаристія – тайнство найстрашніше, Т. I. С. 417; страшне і спасенне, т. VII. С. 289. Іще детальніше: Edmund Bishop. Appendix к *Texts and Studies*. Vol. VIII, № 1. С. 94–95, прим. 2.
- [47] “Бо справді у цей священний час належить мати серце спрямованим до Бога”. Св. Кирил Іерусалимський. Творіння. С. 247.
- [48] “Якщо ти благословляєш мовою іноземною, то простолюдин не може відповісти “Амінь”; нечувши при кінці слів “на віки вічні”, він не скаже “Амінь”. Св. Іоанн Златоуст. Беседа 35 на Первое послание к Коринфянам. Творения. Т. X, кн. 1. СПб., 1904. С. 358.
- [49] Що деколи називається східно-сирійськими письменниками «Книгою про тайнства». “Commentary of Theodor of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist” by A. Mingana. Woodbrooke Studies, vol. VI. Cambridge, 1933. Англійський пер. С. 70–123.
- [50] Ibid. С. 99.
- [51] Ibid. С. 102.
- [52] Ibid. С. 105.
- [53] *Texts and Studies*, v. VIII, № 1. Cambridge, 1909. С. 145; Об авторстве Нарсая, см. Ibid. R.H. Connolly. С. XIIIXLI и KС. Burkitt. The MSS, of “Narsai on the mysteries”. The Journal of theological Studies. 1928. P. 269 ff.
- [54] Собрание древних літургий. Вып. 4. С. 12–33.
- [55] “Горе мені, горе мені” та ін. (Іс. 6, 5) у Літургії Фадея і Марія. Вып. 4. С. 21.

- [56] Texts and Studies, VII, № 1. C. 7.
- [57] Ibid. C. 10. Виголос диякона у сирійській Літургії Іакова: «Будемо стояти зі страхом і трепетом... Ми стоїмо на місці страшному і вражаючому та стоїмо з херувимами і серафимами». Собрание древних литургий. Вып. 2. С. 26.
- [58] Тлумачення Феодора Мопсуестійського, Woodbrooke Studies. С. 93, 100. Можна вказати також інші паралелі та приклади впливу Феодора на Нарсая.
- [59] Beraza – приватно.
- [60] Texts and Studies. Vol. VIII, № 1. Cambridge, 1909. C. 12.
- [61] Ibid. C. 13.
- [62] Ibid. C. 18.
- [63] Ibid. C. 22. Виголос диякона у сирійській Літургії Іакова перед закликанням: “Яким страшним є даний час. Який жахливий, улюблений мої, той час, в який живий і Святий Дух приходить з вишніх висот небесних. Перебувайте ж зі страхом і трепетом”. У кафоліку після анафори: “Ось час остраху, ось час трепету. Вишній стоять зі страхом та служать з трепетом; синів світла обіймає жах... Тремтіть, служителі Церкви, звершуючи священнодійство живого вогню... Диякони, стійте з трепетом”. Собрание древних литургий. Вып. 2. С. 30, 38.
- [64] Иаков, еп. Эдесский. Письмо к Фоме Пресвитеру о древней Сирийской Литургии. Собрание древних литургий. Вып. 3. С. 113–114.
- [65] Установчі слова у опублікованій Brightman анафорі взяті з фрагментів Rev. A. J. Maclean, отриманих у Курдистані. Вони були в епоху Нарсая та в подальшому, імовірно, були виключені. Lietzmann. Die Messe und Herremahl. С. 33.
- [66] Наприклад: Книга о церковной иерархии. Писания св. Отцов и Учителей Церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. Т. 1. СПб., 1855. С. 9246 (з тлумаченнями Георгія Пахімера (1240–1310) і примітками преп. Максима Ісповідника).
- [67] Наприклад: у Едесі або сусідній області (Westcott). Першим цитує Corpus Север Антіохійський у 513 році.
- [68] Наприклад: сирійська анафора з іменем св. Діонісія Ареопагіта.
- [69] Див., наприклад: Болотов В.В. Лекции по Истории Древней Церкви. Т. IV. Петроград, 1918. С. 376.
- [70] Див. детальніше: Edmund Bishop. Appendix к Texts and Studies. Vol. VIII, № 1. С. 112.
- [71] Писания св. Отцов и Учителей Церкви, относящиеся к истолкованию богослужения. Т. 1, С. 75.
- [72] Ibid. С. 72.
- [73] Ibid. С. 109.
- [74] Цікаво, що у деяких списках грецької Літургії св. Іакова молитва “При внесенні св. Дарів” надписується іменем Діонісія Ареопагіта; “Вступивши на страшний поміст Твій, Господи, ми огортаємося жахом, приступаючи до святої трапези Твоєї, і, знаходячись поблизу страшного Твого сідалиця, тріпотимо та здригаємося членами, приносячи неприступну жертву... Тому ми страшимося і тріпотимо від страху”. Собрание древних литургий. Вып. 1. С. 162, прим. Докладніше про неї: Петровский А. Апостольская Литургия Восточной Церкви. СПб., 1897. С. 37–39.
- [75] Woodbrooke Studies. С. 100.
- [76] Ibid. С. 90–91.
- [77] Ibid. С. 93.
- [78] Гомілія XXI (с). Texts and Studies. С. 57.

[79] Ibid. С. 149.

[80] На думку С. Єпіфановича, відомі під іменем преп. Максима Сповідника. Якщо Іоанна Скіфопольського можна ототожнити з Іоанном III Схоластиком, Константинопольським патріархом (565–577) (Соколов И. Православная Богословская Энциклопедия. Т. VII, столб. I), при якому було введено, а, на думку єп. Порфирія Успенського (Первое путешествие в Афонские монастыри II, отд. I. С. 452–453), яким було складено Херувимську пісню, то вплив Corpus'a стає очевидним.

[81] “Диякони виносять це приношення або символ приношення, яке вони поміщають на страшному вівтарі... Ми повинні думати за Христа, якого в цей час ведуть на страждання”... “Ми повинні думати, що диякони, які несуть євхаристичний хліб для жертвоприношення, являють образ невидимих сил... Коли вони покладають хліб на святому престолі... ми думаємо про Нього, як про Того, Кого помістили у гробниці після страждань. Ось чому диякони, що на престолі розстелюють покрови, являють ними погребальну плащаницю”. Феодор. Woodbrooke Studies. С. 85, 86; Нарсай, “Будемо дивитися на Ісуса, Якого ведуть на смерть за нас”. Покладання Дарів на престол – символ погребіння. Диякони – ангели, що охороняють страшну тайну Царя царів. Texts and Studies. С. 34; 55 – 56; Пісня “Хай мовчить всяка плоть людська і хай стойте зі страхом і трепетом...” – запроваджена до вжитку, ймовірно, більшою чи меншою мірою одночасно з Херувимськими піснями “Ми, мов херувими...” (за Кедрином, в 573 р.) та “Нині сили небесні...” (в 615–620 рр.). Про невірне розуміння Великого входу, див. Євтихія Константинопольського (†582). Слово про Пасху та Євхаристію. Собрание древних литургий. Вып. 4. С. 65.

[82] Св. Германа Константинопольского “Последовательное изложение церковных служб и обрядов”. Писания св. Отцов и Учителей Церкви. Т. 1. С. 400.

[83] Ibid. С. 402.

[84] Завіса перед Символом віри на час євхаристичної молитви відкривається. Царські врати, що виповнюють ту ж саму роль, що й завіса (саме їм призначалося зачиняти вівтар на час, коли запиналася завіса, яка замінює древню завісу “ківорія”), залишаються зачиненими. У грецьких храмах царські врати – невисокі, погрудні. Наши великі високі царські врата з’явилися у XVI ст. вперше при ремонті митр. Макарієм Новгородського Софійського собору у 1528 році. Детальніше: Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 1, полутом II. Москва, 1904. С. 197 – 198; Андреев Н. Митрополит Макарий, как деятель религиозного искусства. Seminarium Kondakovianum. Прага, 1935. С. 233.

[85] Наприклад: “В деяких місцях священики мають звичай голосно виголошувати молитви св. Возношення, від чого, часто чуючи, діти могли знати їх напам’ять”. Чудо, що сталося з дітьми у Апамеї, що вимовили під час гри слова св. Возношення. Луг Духовный, гл. 196. Русск. пер. С.Т. Лаврова. 1896. С. 242; пор. брат, що добре знав чин св. возношення... Старець встановив правило, щоб ніхто з нерукопокладених не заучував слів св. Возношення, розд. 25. Про одного з братії монастиря Хузину. Ibid. С. 30 – 31.

[86] Тут, однак, необхідно відмітити з сумом недостатньо уважне ставлення мирян до проскомідії, її жертвено-заступницькому характеру. Рідко хто з мирян є присутніми у храмі під час здійснення проскомідії. А коли й присутні, то слухають читання часів. На Афоні під час часів в потрібний момент лунає дзвін дзвіночка, і монахи починають читати поминання, диптихи, свої та монастирські.

[87] Наприклад: Літургія Апостольських постанов – псалом 33. Собрание

древних літургій. Вип. 1. С. 134; інші гимни – Ibid. Вип. 2. С. 43; вип. 4. С. 113; вип. 4. С. 156... Подробнее у М. Скабаллановича. Толковый Типикон. Вып. V. Киев, 1915. С. 49–50; Православная Богословская Энциклопедия. Т. X, столб. 16–18.

[88] Наприклад: Виссарион еписк. Толкование на божественную Литургию. Изд. 4. СПб., 1895. С. 263.

[89] Її місце у Древній Церкві було після читання Св. Письма. Наприклад: Іустин Мученик. Собрание древних літургій. Вип. 1. С. 42; Літургія Апостольських Постановлений. Ibid. С. 97.

[90] Вперше згадується у списку XI століття “Тлумачення Літургії” св. Германа Константинопольського. А. Петровский. Православная Богословская Энциклопедия. Т. 1, стовп. 796.

[91] Про цю практику говорить ухвала Кіпрського собору (1620 р.), за якою священик повинен опитувати тих, які приступають до св. Чаши, чи визнавали вони гріхи та якому духовному отцю. Богословский Вестник. 1905. Апрель. С. 754, прим. 1.

[92] Св. Іоанн Златоуст. Творения. Т. XII, кн. 1. С. 54.

[93] Св. Іоанн Златоуст. Творения. Т. XII, кн. 1. С. 153.

[94] Там же. Т. VI. С. 308.

[95] Там же. Т. VI. С. 309.

[96] Скабалланович М. Толковый Типикон. Вып. 1. С. 210–211, 222, 227, 242. В монастыре Аполлона ежедневно. Ibid. С. 220.

[97] “О том, как и каким образом, при отсутствии священника, следует причащаться”. Суворов Н. К вопросу о тайной исповеди. Изд. 2. Москва, 1906. С. 3.

[98] Смирнов С. Исповедь и покаяние в древних монастырях Востока. Богословский Вестник. 1905. Апрель. С. 746–754.

[99] Св. Кирилл Иерусалимский. Пятое тайноводственное слово 23. Творения. 1913. С. 252.

[100] Писания преподобного отца Кассиана Римлянина. Изд. 2. Москва, 1882. С. 605.

[101] Практика некоторых князей. Голубинский И. История Русской Церкви. Т. 1, ч. II. Москва, 1904. С. 434, пр. 1.

[102] § 9. Ibid. С. 534, 433. Предположение Алмазова А. Тайная исповедь. Т. II. С. 365–366 и мнение Смирнова С. Древнерусский Духовник. Москва, 1913. С. 5, прим. 3; С. 291 (прил.), прим. 1.

[103] Добролюбский А. Руководство по Истории Русской Церкви. Вып. 1, изд. 2. Рязань, 1889. С. 98.

[104] Разговор о священнодействиях и тайнах церковных. Писания св. Отцев и Учителей Церкви. Т. II. СПб., 1856. С. 519.

[105] Св. Іоанн Златоуст. Творения. Т. X, кн. 2. С. 663.

АРХИМАНДРИТ РОБЕРТ Ф. (ТАФТ)

БЫЛО ЛИ ТРАДИЦИОННО ДЛЯ РАННЕЙ ЦЕРКВИ ЧТЕНИЕ ВСЛУХ ЛИТУРГИЧЕСКИХ МОЛИТВ?

1. Ранняя традиция. Эволюция литургической молитвы в ранней Церкви, как она описывается Алленом Боули, OSB, в его фундаментальной работе, озаглавленной "От свободы к формуле. Эволюция евхаристической молитвы от словесной импровизации к записанному тексту" (Catholic University of America Studies in Christian Antiquity 21, Washington DC 1981), может быть разделена на три стадии:

- 1) Первые два века христианской истории представляли собой период творчества и спонтанности, когда ещё не было фиксированных литургических текстов.
- 2) В течение II-IV вв. записанные тексты начали появляться, существуя параллельно с текстами, произносимыми экспромтом.
- 3) Наконец, к концу IV века мы видим постепенное распространение письменных, фиксированных формул, которые со временем становятся для всех обязательными к использованию. Эти три периода накладываются друг на друга, и указанные даты являются достаточно приблизительными.

В течение периодов 1-2, хотя у нас нет прямых свидетельств, явно говорящих о том, что импровизированные молитвы произносились вслух, трудно предположить, какой иной вывод мы могли бы сделать на основании имеющихся источников. Откуда было известно, что молитвы были импровизацией, если никто их не слышал?

Далее, мы часто встречаем жалобы, что спонтанные молитвы не были православными. Ириней (†ок.202) в сочинении "Против ересей", I, 13:2 резко осуждает евхаристическую молитву еретика Марка, и Киприан (†258) "О единстве Церкви", 17, говорит новацианам: "составлять другую молитву из слов непозволительных". Но как могли Ириней и Киприан знать, что молитвы были еретическими, если бы они не слышали их читаемыми вслух? То же самое можно сказать и о критике способа произнесения молитв, и об указаниях, как они должны произноситься, чему Боули приводит много примеров. Если бы эти молитвы не читались вслух, кто бы мог знать, как они были сказаны?

Далее, в древности даже личные молитвы читались вслух. Новый Завет приводит многочисленные примеры такой молитвы вслух, и это подтверждается многими другими источниками, как языческими, так и христианскими, из классического и позднеантичного периодов.

Св. Никита Ремесцианский (†после 414) в своём литургическом трактате "О пользе гимнов", 13-14, увещевает свою паству, что во время бдений они должны внимать чтению Писания, и не отвлекать чтеца и других собравшихся бормотанием вслух своих частных молитв: "Никто не должен молиться столь громким голосом, который мог бы помешать читающему".

Столетие спустя св. Кесарий, митрополит Арля (503-542) поднимает тот же вопрос в своих Проповедях (72, 2): "Прежде всего, возлюбленные, когда мы приступаем к молитве, мы должны молиться в тишине и молчании. Если кто-то хочет молиться вслух, он может похитить плоды молитвы от стоящих рядом с ним".

Даже после появления фиксированных литургических формул, которые получают широкое распространение к концу IV века, литургические молитвы продолжают читаться вслух, поскольку именно так в те дни люди читали, даже будучи наедине и читая для себя. Деяния Апостолов, 8:27-35 приводят пример такой личной молитвы вслух, это же делает Августин в своей "Исповеди", VIII, 6 (15), IX, 4 (8).

Наша современная практика молчаливого чтения, даже "чтения глазами", без произнесения слов вслух и даже без движения губ была для древних редким искусством, вызывавшим удивление при столкновении с ним, как это видно из "Исповеди" Августина, VI, 3 (3).

Так что, даже когда предстоятели на Литургии читали фиксированный текст, всё равно можно сделать вывод, что они читали вслух, поскольку в древности именно так люди читали даже для себя. **На основании выше написанного, следует сделать вывод, что ранние христиане и христиане позднеантичного периода молились вслух независимо от того, была ли молитва личной или литургической, спонтанной или читаемой с написанного текста.**

Что произошло с этой традицией? К окончанию периода поздней античности ранняя традиция начала приходить в упадок и литургические молитвы, такие, как Евхаристическая анафора, *начали читаться тайно*. Впервые мы это видим у сирийских христиан. В приписываемой Нарсаю (†502) Гомилии 17 о восточно-сирийской Анафоре говорится: "Одетый в яркие одежды священник, язык Церкви, открывает уста и тайно говорит Богу, как своему знакомому". В греческих источниках, ок.600 г. Иоанн Мосх в своём "Луге Духовном", 196, замечает, что "в некоторых местах у священников был обычай произносить [евхаристическую] молитву вслух" имея в виду, надо полагать, что это уже не было повсеместным обычаем.

Для Константинопольского патриархата это подтверждается 167 **Новеллой** императора Юстиниана I (527-565), датированной 565 г., которая **постановляет**: "Более того, мы предписываем всем священникам и епископам говорить молитвы, используемые в Божественном Приношении и святом Крещении не неслышно, но в полный голос, чтобы они были слышны верными, что побуждало бы души слышащих к большему благоговению и возвышало бы их к похвале Господа Бога".

Далее Юстиниан в поддержку своего мнения перефразирует 1 Кор, 14:15-17, о том, как может кто-то сказать "Аминь" на ваше благодарение, если не слышит, что вы говорите. Ибо вы можете произносить много благодарений, но другого это не назидает. Далее Рим.10:10 "Ибо сердцем веруют к праведности и устами исповедуют ко спасению" надо знать, что говорят уста, чтобы верить в это и быть спасённым. **Новелла заключает:** "Отсюда следует, что молитвы Святого Приношения и другие молитвы должны

быть произносимы епископами и пресвитерами слышимым голосом ко Господу нашему Иисусу Христу, нашему Богу, со Отцом и Святым Духом..." Юстиниан заканчивает угрозами санкций для тех, кто не станет исполнять его декрет – что доказывает, что он боролся с существующими злоупотреблениями и указывал вернуться к тому, что всё ещё считал истинной традицией.

Несмотря на постановление Юстиниана, с VIII века византийские литургические комментарии и рукописи свидетельствуют об оставлении ранней традиции. Уже в самой ранней византийской литургической рукописи, Barberini Gr. 336 (ок.750 г.) Божественная Литургия имела рубрики, указывающие, что молитвы должны читаться тайно. Глава 39 византийского литургического комментария, известного как Protheoria (ок.1085-1095) подтверждает не только то, что битва Юстиниана была проиграна, но и что **молчаливая анафора вызывала недоумение и недовольство среди верных:** "Некоторые из собравшихся озадачены и спрашивают: "Что всё это значит? Что священник про себя шепчет?" И они хотят знать, о чём эти молитвы".

Такой же процесс упадка можно наблюдать и на Западе. Около 750 г. Ordo Romanus I, 88, уже свидетельствует о молчаливом чтении канона, и с IX в. мы уже видим чёткое различие между Префацией, которая поётся, и следующими после Sanctus'a молитвами, начиная с Teigitur, часто предваряемыми заголовком Canon Missae или Canon Actionis, которые служащий священник читает тихо.

Что нам делать сейчас? Прежде чем ответить на этот вопрос, я должен предостеречь против того, чтобы делать из уже написанного неоправданные выводы. Это важное предостережение, поскольку люди часто ошибочно воспринимают прошлое с точки зрения современных реалий. На этом основании они могли бы предположить, что в прошлом молитвы читались вслух намеренно, чтобы собравшиеся в храме могли их слышать. Такой вывод был бы романтическим анахронизмом. Оставляя в стороне цитированную ранее Юстинианову Новеллу 176, можно найти крайне мало свидетельств, что в ранней и позднеантичной Церкви кто-то заботился о том, какая часть богослужения будет слышима, или видима собравшимся, и насколько они смогут в нём участвовать, за исключением чтения псалмов, Писания, проповедей и Святого Причастия.

Дело в том, что, *читая молитвы вслух, ранние христиане просто следовали обычаям, существовавшим в окружавшей их иудейской и языческой среде, где не только публичные, но и частные молитвы и чтения произносились вслух.*

Но насколько вслух? Можно сильно усомниться, что в огромных базиликах постконстантиновского Востока не оборудованных современными звукоусилительными системами, многие присутствовавшие в храме могли слышать и понимать анафору, даже если бы предстоятель выкрикивал её слова во всю силу своих лёгких. Более того, уставные рубрики и иконография Византии показывают, что *священник читал молитвы преклоняясь, каковая поза явно не способствует хорошо различимому чтению.*

Около 600г. Иоанн Мосх (ок.540/50-†619) в своём Луге Духовном рассказывает о детях, запомнивших слова анафоры от того, что они часто слышали их в храме, но, добавляет он, это было потому, что "в те дни был обычай ставить детей во время богослужения перед святыми". Это оставляет открытый вопрос, насколько была слышна анафора взрослым, стоящим в нефах, приделах и галереях, далеко от детей, собравшихся вблизи алтаря.

Наконец, *даже если люди слышали молитвы, это ещё не означает, что они её понимали*. Вплоть до современной эпохи большинство христиан были неграмотны и необразованы, говорили на диалектной форме языка и имели весьма ограниченный словарный запас. Язык, использовавшийся в богослужении, даже если это была литературная форма их родного языка, был совсем другого уровня, чем диалект, на котором они говорили, со словарным запасом, выходящим за рамки их восприятия.

Даже проповеди в позднеантичной традиции греческих Отцов были трудно воспринимаемы простым народом, и *свт. Григорий Назианзин, епископ Константинополя (380/381-†ок.390), мечтал о том, чтобы люди просили его проповедовать на понятном им языке*. Так что, даже если литургия совершилась громко на литературной форме их родного языка, они могли мало что понять из того, что было читаемо.

Таким образом, нельзя автоматически сделать вывод, что в древности молитвы читались вслух по тем же самим причинам, по каким мы хотим, чтобы они читались теперь. Поэтому, когда я соглашаюсь, что молитвы должны быть слышимы и понимаемы людьми (с некоторыми нюансами, которые я упомяну позже), моё мнение не основано на том, что так делалось в прошлом. *Церковь никогда не была руководима ретроспективной идеологией, поскольку Предание – это не прошлое. Это самосознание Церкви сейчас, которое передаётся ей не как инертное сокровище, а как динамическая внутренняя жизнь*. Следовательно, решение сегодняшних пастырско-литургических проблем должно зависеть от сегодняшних нужд, вне зависимости от того, делали ли это христиане в прошлом. Поэтому наша проблема – это новая проблема, происходящая не только от использования в литургии местных языков, но и от использования этих языков в современной культуре, где большинство верующих грамотны, имеют хотя бы какое-то среднее образование, и понимают современную литературную форму своего языка, даже если дома они используют диалектную форму языка...

При этом неверно считать, что данная проблема не относится к пастырству. Современный русский язык не является "литургическим языком" на христианском Востоке, как не является им и Demotike или современный греческий. В Русской и Греческой Православных Церквях Литургия совершается на старых, вышедших из употребления формах языка, которые люди уже не понимают, так что нет большой разницы, читаются молитвы вслух, или нет. Как бы то ни было, в одной литургической традиции за другой, современное литургическое движение отбросило многовековую практику тайного чтения литургических молитв, особенно наиболее торжественных молитв евхаристической анафоры. Сегодня большинство христиан соглашаются, что, так как Литургия совершается для всех, а не только для клириков, все крещёные имеют право слышать и молитвенно

повторять святые слова Литургии. Такой взгляд, конечно, может встретить сопротивление со стороны самопровозглашённых "хранителей таинства", для которых *секретность* является необходимым дополнением к таинственной природе анафоры. Такой подходложен исторически и непрочен с теологической точки зрения. После того как все молитвы были выслушаны и изучены, и все богословы сказали о них всё, что могли. Божественные таинства остаются таинствами по самой их *природе, а не потому, что мы стараемся сделать их непонятными путём скрытия их под покровом секретности!*

Означает ли это, что молитвы сегодня должны быть читаемы вслух? Конечно, но КАКИЕ из них? Конечно, НЕ ВСЕ, поскольку принцип, правильный сам по себе, что Литургия совершается для всех, все крещёные имеют право слышать и молитвенно повторять слова молитв, не следует преувеличивать.

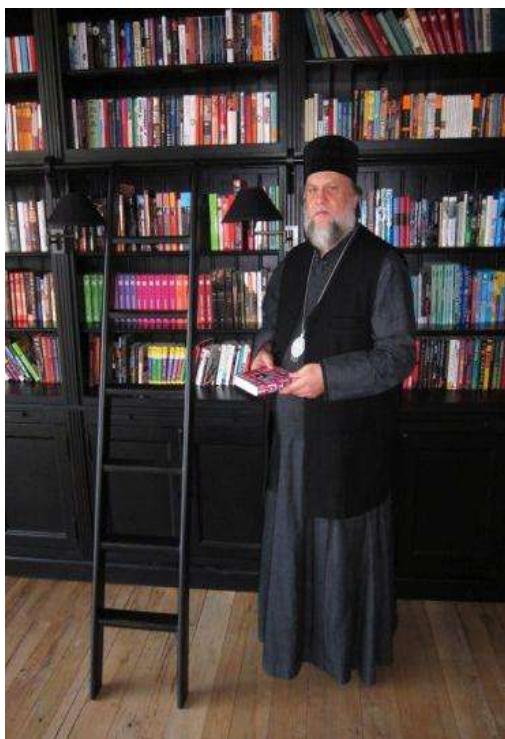
Конечно, не все молитвы Литургии следует читать вслух. Некоторые из них являются поздними прибавлениями, некоторые – молитвы, выражющие личное благовение (благочестие) клириков, которые только затемнят смысл обряда, если будут читаться вслух. (Например, молитва личного благочестия «Никтоже достоин» - прим.). Так что для ответа на этот вопрос необходимо знать историю, структуру и динамику наших современных литургий.

Нынешние восточные литургии имеют двухуровневую структуру, включающую священнические молитвы и диаконские возвзвания, ектении и песнопения, предназначенные "выделения", "покрытия" и иногда даже "объяснения" священнических молитв, произносимых молча. Диаконские возвзвания в таких, например, литургиях, как армянская и ассирио-халдейская, наставляют верных, выражая в более короткой и простой форме значение и содержание того, что тайно читается священником. Так что недостаточно просто дать указание, чтобы все молитвы читались вслух.

Мы имеем дело не просто с молитвами, но с целой формой Литургии, и любые изменения должны это учитывать. Достаточно сказать, что в число молитв, читаемых вслух, должны входить молитвы анафоры и другие, которые отражают первоначальные структуры литургии и определяют значение входящих в литургию частей, но не должны входить те, что являются поздними повторениями более ранних молитв, выполняющих эту функцию, или являются молитвами личного благовения священника, диалогом между священником и диаконом, священником и сослужащими и т.д.

ПРО АВТОРА

Преосвященний ІОНАФАН (Єлецьких), митрополит РПЦ, росіянин, народився 30 січня 1949 р. (Росія), кандидат богослов'я, член комісії Священного Синоду РПЦ із взаємодії зі старообрядними приходами та старообрядством, член Богословсько-канонічної комісії Священного Синоду УПЦ, автор низки літургійних праць, статей та перекладів, духовний композитор.

Відзнаки. Почесна архієрейська Панагія Всленського Патріарха Константинопольського Варфоломія, орден святого князя Володимира II ст., (РПЦ), орден св. преп. Сергія Радонезького II ст., (РПЦ), орден св. преп. Серафіма Саровського II ст., (РПЦ), Грамоти Святіших Патріархів РПЦ; орден преподобних Антонія і Феодосія Печерських I

ступеня (УПЦ), орден св. апостола Андрія Первозваного (УПЦ, орден “За заслуги” III ступеня (Україна), орден “За видатні досягнення в музичному мистецтві” (Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського, Київ (Україна). Орден преп.. Серафіма Саровського III ступеня (РПЦ), орден «Вища відзнака Предстоятеля УПЦ».

На фото. Божественна літургія архієрейським чином
в Тульчинському кафедральному Христо-Рождественському соборі
В центрі митрополит Тульчинський и Брацлавський Іонафан (Єлецьких),
праворуч вікарний єпископ Ладижинський Сергій (Аніцой). Тульчин, 2019 рік

**ПАТРИАРХ МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ
АЛЕКСИЙ II**

«30» января 2004 г.
119034 Москва, Чистый пер. 5

№ 319

**ЕГО ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВУ,
ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕННЕЙШЕМУ ИОНАФАНУ,
АРХИЕПИСКОПУ ХЕРСОНСКОМУ И ТАВРИЧЕСКОМУ**

Ваше Высокопреосвященство, дорогой Владыка!

Сердечно поздравляю Вас со знаменательной датой в Вашей жизни – 55-летием со Дня рождения.

Пройдя весьма насыщенный путь служения Церкви от иподиакона до архиерея, ныне Вы имеете возможность отметить эту памятную дату в полноте душевных и телесных сил, воздавая должное благодарение Подателю всех благ Господу за Его милости, обильно ниспосылаемые Вам на протяжении всех лет Вашей жизни.

Будучи ещё студентом Ленинградских духовных школ, Вы полюбили красоту православного богослужения. На Вас, тогда ещё сравнительно молодого человека, было возложено весьма ответственное послушание – быть регентом академического хора. За годы Ваших многих и полезных трудов на этом посту Вы внесли существенный вклад в развитие церковного певческого искусства, сумели значительно расширить репертуар приходских хоров, осуществили ряд гармонизаций древних распевов, написали немало оригинальных авторских сочинений, обрели опыт церковного свидетельства о вечных Евангельских истинах.

Значителен Ваш вклад в благое дело подготовки будущих служителей и тружеников Церкви Христовой. Будучи преподавателем Ленинградской духовной семинарии и регентского отделения, Вы в течение многих лет плодотворно трудились на педагогическом поприще, помогая студентам полюбить богатое духовное наследие Православия, богослужебное пение, снискав себе заслуженный авторитет и уважение.

Ныне, управляя Херсонской епархией Украинской Православной Церкви Московского Патриархата, Вы также немало сил отдаёте укреплению православного единства, возрождению епархиальной и литургической жизни, написанию катехизических трудов, взаимодействию с представителями научной и культурной общественности, с честью и достоинством свидетельствуя о непреходящей красоте и истине Православия.

После долгих лет насильтенного отторжения народа от Бога и Церкви, сегодня нам предстоит призывать людей к любви, терпению, состраданию, миру и общественному согласию. И мне весьма отрадно сознавать, что Вы уделяете большое внимание этому служению, памятуя призыв Церкви: «Благовестите день от дне спасение Бога нашего».

Во внимание к архипастырским трудам и в связи с 55-летием со Дня рождения полагаю справедливым удостоить Вас ордена Преподобного Сергия Радонежского 2 степени.

Всещедрый Господь да дарует Вам, дорогой Владыка, в крепости душевных и телесных сил продолжать ревностное и плодотворное архипастырское служение во благо Святой Церкви и народа Божия.

Предstatельством Царицы Небесной да хранит Вас Господь в здравии и благодеянии на многая и благая лета.

С любовью о Господе,

ПАТРИАРХ МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ

МОСКОВСКИЙ ПАТРИАРХАТ
MOSCOW PATRIARCHATE

МЕСТОБЛЮСТИТЕЛЬ ПАТРИАРШЕГО ПРЕСТОЛА
PATRIARCHAL LOCUM TENENS

119034, Москва, Чистый пер., 5

5, Chisty per., Moscow, 119034

№ 149

"26" января 2009 г.

Его Высокопреосвященству
Высокопреосвященнейшему ИОНАФАНУ,
архиепископу Тульчинскому и Брацлавскому

Ваше Преосвященство, дорогой Владыка!

От души приветствую Вас и поздравляю с 60-летием со дня рождения.

Ваше церковное служение начиналось в далеких 1970-х годах в Санкт-Петербургских Духовных школах, где произошло Ваше становление как верного сына, а затем и пастыря Православной Церкви. Многие запомнили Ваш ревностный преподавательский труд и ответственное регентское послушание. Верю, что Божественным промыслом Вы были поставлены на служение в Украинской Православной Церкви, где в течение последних десятилетий, не взирая на многие испытания, самоотверженно защищали канонический строй и церковное единство.

Среди Ваших заслуг необходимо назвать и заботу о возрождении Киево-Печерской обители после ее возвращения Церкви, и создание первого официального интернет-ресурса Украинской Православной Церкви. Божественная служба вдохновляет Вас не только на проповедь Евангелия, но и на творчество в области церковной музыки, благодаря которому путь к храму открывается все новым и новым людям.

Принося к престолу славы Божией все свои силы и дарования, Вы заслужили уважение и любовь со стороны пастырей и пасомых Тульчинской епархии, как и других епархий, которые Вы окормляли по решению Священного Синода Украинской Православной Церкви.

Всемилостивый Господь да дарует Вам душевые и телесные силы для продолжения столь же усердного и плодотворного архиастырского служения на многая и благая лета.

С любовью о Господе,

Местоблюститель
Патриаршего Престола
митрополит Смоленский и Калининградский

**МІТРОПОЛІТ
КІЇВСЬКИЙ І ВСІЄЙ УКРАЇНИ**

01015 Київ, вул. Лаврська 15, корп. 70

ЙОГО ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВУ,
ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНИШОМУ ЮНАФАНУ,
МИТРОПОЛИТУ ТУЛЬЧИНСЬКОМУ І БРАЦЛАВСЬКОМУ

Vаше Високопреосвяченство, дорогий Владико!

Від широго серця вітаю Вас з Днем народження.

Сповіщаючи день у день спасіння Бога нашого (Пс. 95:2), Ви, дорогий Владико, своїм життям показуєте віруючим приклад живої віри, непохитної надії і християнської любові, і тим самим направляєте людей на дорогу Євангельських заповідей.

У цей святковий день сердечно бажаю Вам благодатної допомоги Божої у Ваших святительських трудах, доброго здоров'я, духовної кріості і благословленного довголіття.

З любов'ю у Христі

+ Онуфрій

МИТРОПОЛІТ КІЇВСЬКИЙ І ВСІЄЙ УКРАЇНИ,
ПРЕДСТОЯТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

30 січня 2015 року